

Dumitru TUCAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Memoria vie a Holocaustului
din România și reprezentările sale
(1944-1947)**

Abstract: (*The Living Memory of the Holocaust in Romania and Its Representations (1944-1947)*): The Holocaust in Romania (i.e. the involvement of Romanian authorities in the crimes against the Jewish population during World War II) was a marginalized and distorted historical event in the Romanian public discourse. Immediately after the end of the war and in the years that followed, some survivors wrote about the sufferings endured, texts of a vivid traumatic memory. Some were published, others remained in manuscript. There were also timid attempts to recover the memory of the Holocaust tragedy through artistic representations (graphic albums, fiction, film), which remained marginal. These texts and representations did not penetrate the public consciousness and Romanian cultural memory, the reasons being mostly ideological. Subsequently, especially after 1990, a good part of these texts were (re)published in an effort of memorial recovery whose project continues today. Also, other artistic representations have been produced which have begun to have an increasingly visible impact on Romanian cultural memory. This work starts from an analysis of the relationship between living memory, ideology and cultural memory (Assmann 2008, 2013) in order to sketch a typological and historical outline of the “literature” and cultural representations of the Holocaust in Romania, during the first years after World War II. I will be interested in the textual and artistic ‘typology’ of the phenomenon, as it manifests itself between the years 1944 and 1947, the years of the living (communicative) memory of the survivors.

Keywords: *Holocaust in Romania; Holocaust literature; memory studies; cultural memory; living memory.*

Rezumat: Holocaustul din România (i.e. participarea autorităților române la crimele îndreptate împotriva populației evreiești în timpul celui de-al Doilea Război Mondial) a fost un eveniment istoric marginalizat și distorsionat în discursul public românesc. Imediat după încheierea războiului și în anii care au urmat, o parte dintre supraviețuitori au scris texte despre suferințele îndurate, texte ale unei memorii traumatice vii și imediat legate de evenimente. Unele au fost publicate, altele au rămas în manuscris. S-au făcut și încercări timide de recuperare memorială a tragediei Holocaustului prin intermediul reprezentărilor artistice (albume grafice, literatură ficțională, film), care au rămas marginale. Cert este faptul că aceste texte și reprezentări n-au penetrat conștiința publică și memoria culturală românească, motivele fiind în cea mai mare parte ideologice. Ulterior, mai ales după 1990, o bună parte dintre aceste texte au fost (re)date publicității într-un efort de recuperare memorială al cărei proiect continuă și azi. De asemenea, au fost produse și alte reprezentări culturale care au început să aibă un impact din ce în ce mai vizibil asupra memoriei culturale românești. Lucrarea de față pornește de la o analiză a relației dintre memoria vie, ideologie și memorie culturală (Assmann 2008, 2013) pentru a creiona o schiță tipologică și istorică a „literaturii” și a reprezentărilor culturale ale Holocaustului din România primilor ani de după război. Mă va interesa o „tipologie” textuală și artistică a fenomenului, așa cum e vizibil acesta între anii 1944 și 1947, anii manifestării unei memorii vii (comunicative) a supraviețuitorilor.

Cuvinte-cheie: *Holocaustul din România; Literatura Holocaustului; studii ale memoriei; memorie culturală; memorie vie.*

Deturnarea ideologică a memoriei Holocaustului din România

Memoria Holocaustului din România (i.e. participarea autorităților române la crima odioasă a Holocaustului) a fost, la puțină vreme după finalul celui de-Al Doilea Război Mondial, deturnată ideologic și ocultată de către mecanismele cenzurii comuniste, care au împiedicat nu numai recuperarea adevărului istoric, ci și manifestarea unei memorii vii (jurnale, memorii) sau a unor reprezentări artistice ale acestei tragedii a istoriei recente. Abia în ultimele două decenii, mai precis după începutul discuțiilor din jurul *Comisiei pentru studierea Holocaustului din România*, prezidată de Elie Wiesel, dar mai ales după publicarea *Raportului Final* elaborat de aceasta (2004), recunoașterea vinovăției statului român a intrat timid în discursul public. Cauzele acestei „ocultări”¹ au fost diverse, în funcție de epocă și dominantă ideologică. De exemplu, cauza principală între 1948 și 1960 a fost „sovietizarea” României care a împiedicat o dezbatere reală despre fascismul românesc (*Raportul final*, 319) și a impus în legătură cu Holocaustul narațiunea explicativă sovietică: victimele sunt categorisite drept luptători antifasciști sau cetățeni sovietici (ceea ce era adevărat doar parțial, o bună parte a victimelor de identitate sau etnie evreiască au fost cetățeni români în fapt), iar vinovăția principală e atribuită legionarilor sau dictaturii antonesciene, descrisă ca o dictatură fascistă atipică pentru spațiul românesc², care s-a manifestat în manieră criminală din cauza legăturilor nefirești cu Germania Nazistă. Tot în această epocă, identitatea etnică, religioasă și culturală evreiască a victimelor Holocaustului e menționată doar în discuțiile despre Holocaustul din Transilvania de Nord, „externalizând vinovăția” (Shafir 2002, 49) înspre Germania Nazistă (și Ungaria), dând naștere unui filon de „negaționism deflectiv” (ibid.) care va fi specific ulterior spațiului public românesc până astăzi.

Între 1960 și 1989, în ultimii ani ai regimului Dej și în anii dictaturii ceaușiste, dominantă ideologică devine naționalism-comunismul (Verdery 1994). În această perioadă este recuperat cadrul conceptual etnocentric de reprezentare a identității românești, inclusiv prin refacerea legăturilor cu epocile anterioare (în special cea interbelică) și prin recuperarea numelor importante ale tradiției literare și culturale, inclusiv ale celor asociate dreptei extreme românești. În această perioadă viziunea eroic-tragică a istoriei românești, în care „românul” e mai degrabă o victimă a istoriei, va exclude orice discuție despre Holocaust care să invoce rolul României în acest eveniment. Pe de altă parte, în această epocă încep tentative de reabilitare a figurilor controversate ale istoriei recente, ca de exemplu cea a lui Ion Antonescu (cf. Verdery 1994, 207, 336), acest fapt fiind o explicație în plus a tăcerii din epocă asupra subiectului.

¹ Pentru o sinteză extinsă asupra acestei probleme a se vedea Tucan 2020a. Pentru aspectele diverse ale perioadei postcomuniste a se vedea Florian 2018.

² Chestiune problematică, având în vedere tradiția și răspândirea populară a antisemitismului în spațiul românesc. A se vedea în acest sens Oișteanu 2012.

Între anii 1990 și 2003 putem observa o recunoaștere „timidă” a faptului că „s-a întâmplat ceva”, dar și acum există bariere majore în actul de recuperare memorială a Holocaustului. Poate cea mai importantă e concentrarea aproape exclusivă pe recuperarea istoriei traumatice generate de comunismul românesc, fapt de altfel explicabil: separarea societății postdecembriste de epoca anterioară a însemnat și această nevoie presantă de a recupera experiențele traumatice ale comunismului românesc, mai recente și mai aproape de narațiunea identitară românească în centrul căreia se află imaginea românului ca victimă a istoriei. La nivelul discursului public se poate observa în anii ‘90 o abundență a memorialisticii detenției comuniste, dublată de o abundență a discuțiilor publice asupra acestui subiect. În acest context se petrece un alt fenomen, acela al recuperării ca „anticomuniști” a figurilor extremei drepte românești din perioada interbelică, ori din perioada celui de-al Doilea Război Mondial. Iar orice discuție despre Holocaustul din România ar fi trebuit să invoce inevitabil extremismul de dreapta interbelic, în variantele sale politice și intelectuale, virulența generalizată a antisemitismului în societatea românească și efectele asociate: persecuția comunităților evreiești, legile discriminatorii și violența genocidară a statului român din timpul războiului, îndreptată către populația evreiască din interiorul granițelor sau din teritoriile ocupate. Iată de ce în această perioadă încep să se manifeste în spațiul public românesc diverse forme de negaționism sau trivializare a Holocaustului prin comparația cu „gulagul” comunist (Shafir 2002). Punctele centrale ale discuției din această perioadă vor fi: minimalizarea numărului de victime și a implicării autorităților române, negarea rolului statului român în crimele din est (începând cu Pogromul de la Iași și continuând cu atrocitățile din Basarabia, Bucovina, Odesa sau Transnistria), evitarea discuției despre responsabilitatea statului român în persecuția sistematică a evreilor și tăcerea asupra victimelor de identitate romă. Toate acestea, manifestate în forme explicit negaționiste de către figuri publice, inclusiv politicieni, se aflau în contrast evident cu valorile instituțiilor europene și nord-atlantice la care statul român dorea să adere în acea perioadă. Astfel, mai degrabă la presiunea externă a diverselor structuri ale acestor instituții, discursul public românesc se va deschide către recuperarea memorială a Holocaustului din România. Un pas major a fost făcut prin înființarea *Comisiei Internaționale pentru Investigarea Holocaustului din România*, condusă de Elie Wiesel (supraviețuitor el însuși al Holocaustului din Transilvania de Nord), și prin publicarea unui *Raport* (2004) ce documenta într-o manieră riguroasă nu numai detaliile atrocităților și responsabilitatea directă a statului român condus de Ion Antonescu, ci și fundalul ideologic și cultural care a dus la această istorie tragică. Ulterior publicării raportului, care conținea și recomandări de natură educativă și instituțională, procesul de recuperare memorială a fost inițiat la nivel oficializat prin intermediul legislației, al programelor educaționale, al discursului istoric, care devine din ce în ce mai interesat de subiect, al expozițiilor muzeale și, destul de timid, al reprezentărilor artistice.

Memoria vie, reprezentările sale și memoria culturală

Așa cum observăm din sinteza de mai sus, între 1948 și 1990 barierele ideologice au împiedicat integrarea memorială a Holocaustului din România în discursul public românesc și, în cele din urmă, în memoria culturală românească. Teoretizat într-o zonă interdisciplinară (antropologie, sociologie, istorie și studii culturale), conceptul de *memorie culturală* e unul larg, care se referă la modul în care sunt reprezentate și integrate identitar istoria, tradițiile și valorile unei anumite colectivități. Memoria culturală este, așadar, un aspect important al identității culturale, configurarea și transmiterea sa făcându-se prin intermediul diverselor mijloace de expresie culturală largă (limbaj, tipuri de discurs, artă etc.), adică prin reprezentările trecutului și integrarea lor în ritmurile acțiunii sociale. O istorie a nașterii conceptului ar trebui să înregistreze contribuțiile lui Émile Durkheim (1995) despre rolul ritualului în coeziunea socială a unui grup și teoretizările elevului acestuia, Maurice Halbwachs (2007), despre „memoria colectivă”, concept derivat din analiza rolului pe care îl are presiunea cadrelor sociale (i.e. colective) asupra modului de rememorare a trecutului de către individ. Pentru Jan Assmann (2013, 2008), unul dintre cei mai importanți teoreticieni ai conceptului, memoria culturală e o formă de memorie colectivă, care reprezintă cadrul de referință comun al unei colectivități, ce prezervă și consolidează în timp identitatea grupului. Ea e născută din semnele definiției ale experienței istorice colective, e transmisibilă și se dezvoltă (modifică) în timp. Transmiterea se face cu ajutorul unor forme de manifestare „simbolică” sau auxiliare mnemonice¹ („artefacte”): texte, imagini publice, ritualuri sociale, „locuri ale memoriei” (Nora 1996), muzee, forme artistice etc. Văzând conceptul de *memorie colectivă* al lui Halbwachs ca un monolit insuficient de flexibil, Assmann îl separă în două componente: *memoria comunicativă* și *memoria culturală* (2008, 110). Memoria comunicativă este memoria vie a prezentului evenimential, este o memorie care nu beneficiază de o susținere instituțională care să gestioneze învățarea, transmiterea sau interpretarea ei. Aceasta

trăiește în interacțiunea și comunicarea de zi cu zi și, din acest motiv, are o adâncime temporală limitată, care de obicei nu depășește optzeci de ani, intervalul de timp al celor trei generații care interacționează direct. Cu toate acestea, există și pentru memoria comunicativă cadre, „genuri comunicative”, tradiții de comunicare și tematizare și, mai presus de toate, legături afective care leagă familii, grupuri și generații (Assmann 2008, 111).

¹ Formula e inspirată de ideea de *memorie prostetică* a lui Alice Landsberg (2004). Conform acesteia, memoria prostetică se referă la modul în care amintirile noastre sunt influențate și remodelate de mijloacele media precum filmele, televiziunea și alte forme culturale. Ea susține că aceste mijloace media devin o extensie sau o „proteză” a memoriei noastre. Prin intermediul acestor mijloace, oamenii pot avea acces la experiențe și evenimente pe care nu le-au trăit direct, dar pe care le asimilează și le integrează în propria lor identitate și memorie.

În schimb, memoriei culturale în accepțiunea lui Assmann îi sunt specifice cadrele temporale ale trecutului „semnificativ”. E vorba de trecutul istoric îndepărtat, materializat în reprezentări care dictează ritmurile acțiunii colective specifice unui grup. Distanța temporală între cele două tipuri de memorii este ceea ce Assmann numește, preluând termenul de la Jan Vansina (1985, 23-24), „interval flotant” (“floating gap”). E vorba de intervalul unei cunoașteri ezitante a trecutului la nivelul grupului. E intervalul temporal care funcționează ca un filtru memorial, prin care trec doar detaliile care vor rămâne în memoria culturală, acolo unde regăsim o densitate de reprezentări simbolice și mitice, a căror legătură cu trecutul istoric factual există, dar e difuză și trebuie receptată critic (Assmann 2008, 112-113).

Antropologul Jan Vansina studia comunitățile orale africane. În cazul culturilor „scrise”, acest „interval” e mai puțin incert, dar nu mai puțin predispus să genereze reprezentări „mitice”, înțelese ca narațiuni identitare definitive. Mai mult, în culturile „scrise” acest interval flotant e intervalul de selecție a unor artefacte sau reprezentări emblematice, care fixează imagini ale trecutului cu potențial mobilizator sau educațional. Selecția se face în interiorul unor cadre ideologice și cu ajutorul unor instrumente de transmitere sau, cu un termen mai potrivit pentru epoca modernă, de medIALIZARE (cf. Erlil 2008). Dăm mai jos un exemplu legat de memoria globală a Holocaustului, care va fi util și pentru discuția asupra memoriei Holocaustului din România. Relatările de tip testimonial despre suferințele din ghetourile și lagărele naziste încep să apară foarte devreme după terminarea războiului. E vorba în primul rând de mărturiile făcute în cadrul proceselor intentate criminalilor de război, de relatările celor care au participat la eliberarea lagărelor de concentrare sau ale celor care au găsit gropile comune lăsate în urmă de Germania nazistă, aliații și colaboratorii săi. Apoi, la scurt timp, încep să apară și jurnale sau texte memorialistice. Doar o parte dintre ele vor atrage atenția publicului¹, dar și asta se va întâmpla de-a lungul unui proces îndelungat care va dura până în anii ‘60-‘70². De exemplu, jurnalul Annei Frank e publicat pentru prima dată în 1947, în olandeză. Tradus și editat în America în 1952, jurnalul va deveni cunoscut abia în anii ‘60, după ce va intra în circuitul cultural american mai întâi printr-o adaptare dramatică pentru Broadway (1955³), apoi printr-un film lansat în 1959⁴. Primo Levi termină de scris relatarea despre detenția la

¹ „În majoritatea țărilor din Europa, primii ani frenetici de scriere memorialistică au fost urmați de un deceniu sau mai mult de tăcere”, observă Sidra DeKoven Ezrahi (1980, 22), autoarea unuia dintre primele volume academice despre „literatura Holocaustului”, apărut în 1980.

² E emblematic în acest sens exemplul cercetării de istorie orală făcută imediat după război de psihologul american David E. Bode. În 1946 acesta interviează 106 victime ale persecuției naziste, majoritatea evrei. Va fi însă extrem de dificil pentru el ca să găsească fondurile necesare procesării, editării și publicării acestor interviuri care documentau „memoria vie” a victimelor. Reușește să traducă o parte din interviuri, dar va găsi cu greu un editor care să le publice. În 1949, University of Illinois Press va accepta să publice într-o ediție scurtă, intitulată *I Did Not Interview the Dead*, opt dintre interviuri. Cartea se va vinde prost și, în 1952, va fi scoasă din circulația editorială. Abia în 1998 toate interviurile vor fi editate integral de către Donald L. Niewyk (Niewyk 1998).

³ Frances Goodrich, Albert Hackett, *The Diary of Anne Frank*.

⁴ *The Diary of Anne Frank*, în regia lui George Cooper Stevens.

Auschwitz la finalul lui 1946 și, după refuzul unor editori importanți ca Einaudi, reușește să publice în 1947 *Se questo è un uomo* la o editură obscură (Thomson 2002). Abia în 1958 volumul, reeditat și promovat de Einaudi, ajunge să circule, deși impactul asupra publicului se va petrece abia în a doua jumătate a deceniului al șaptelea¹. Circumstanțe asemănătoare înconjoară și volumul lui Elie Wiesel, *Noaptea*. Lunga sa narațiune memorială (800 de pagini) scrisă în idiș (*Un di velt hot geshvign*) va fi publicată în 1956, în variantă prescurtată, la o editură obscură din Argentina. Atenția publică va veni mult mai târziu, după publicarea în franceză, în 1958, într-o versiune încă mai prescurtată și revizuită radical în ceea ce privește tonalitatea². Textele invocate mai sus, emblematice în prezent pentru literatura Holocaustului, au avut nevoie de timp pentru a penetra memoria colectivă a spațiului occidental.

Acest lucru s-a întâmplat la aproximativ douăzeci de ani după terminarea războiului, grație cel mai probabil unor evenimente de tip mediatic și cu impact global, precum capturarea și procesul lui Eichmann (1960-1962) (cf. Cesarani 2005). Concentrarea mediatică asupra imaginii „justiției istorice”, dar mai ales concentrarea procesului pe victime și mărturiile lor a făcut ca nevoia de conștientizare a traumei istorice să devină nu numai acceptabilă, ci mai ales dezirabilă pentru un public larg. Din acel moment discursul public occidental s-a mobilizat în vederea reconstrucției tabloului istoric al tragediei și s-a deschis către reflecția filosofică, transformând Holocaustul în temă de meditație morală și reflecție antitotalitară. Memoria Holocaustului începea să devină o „memorie globală” (Assmann 2010). Din amalgamul de elemente ale memoriei vii (i.e. comunicative) a supraviețuitorilor, au fost integrate în memoria culturală în primul rând acele scrieri care deja beneficiaseră de o oarecare atenție, în primul rând cele invocate mai sus, iar această atenție avea legătură și cu ceva din calitățile lor, în primul rând cu calitatea testimonială³. Alături de aceste texte vor fi recuperate și altele, deși doar o parte se vor asocia nucleului canonic al „literaturii” Holocaustului. În schimb, memoria culturală globală a Holocaustului va începe să beneficieze și de alte instrumente auxiliare, mai precis de un set de artefacte memoriale, mai mult sau mai puțin oficializate: muzee, expoziții, producții media, filme, literatură etc. (cf. Tucan 2020a, 11-12).

Selecția, medIALIZAREA și canalizarea elementelor memoriei comunicative înspre memoria culturală (Erl 2008, 389 și urm.) e un proces amplu, care are, așa cum am văzut mai sus, nevoie de timp, chiar dacă durata acestui proces e mai puțin amplă în cazul istoriei recente și a culturii noastre cu o puternică amprentă mediatică. Dar, așa cum am văzut mai sus, baza memoriei culturale se află în memoria comunicativă. În cazul Holocaustului e vorba de *memoria vie* a comunităților persecutate, o memorie de

¹ De remarcat, și în cazul textului lui Primo Levi, ajutorul venit dinspre medIALIZAREA teatrală: în 1966 Einaudi publică o versiune teatrală a narațiunii lui Primo Levi (*Se questo è un uomo*, versione drammatica di Pieralberto Marché e Primo Levi).

² Tonalitatea versiunilor inițiale era una mai degrabă plină de îndârjire și expresie a nevoii de răzbunare pentru umilințele și suferința din lagăr. Versiunea franceză, deși la fel de „întunecată” la nivelul imaginilor reprezentate, are un ton reconciliator (cf. Magilow & Silverman 2015, 53-60).

³ Despre ideea de „literatură testimonială” a se vedea Tucan 2018.

natură traumatică, legată de supraviețuitori și de experiențele lor traumatice. Trăsătura esențială a experienței traumatice este dubla sa natură, individuală și colectivă: individul este persecutat în numele unei apartenențe identitare (etnice, religioase etc.). Subiectul experienței traumatice suferă alături sau pentru alții asemenea lui. Amintirea traumei, fiind legată atât de trauma individuală, cât și de cea colectivă, va presupune o predispoziție memorială pentru integrarea ei în „memoria colectivă” a comunității. Asta va genera, în interiorul memoriei comunicative, o „conversație” menită să faciliteze înțelegerea experienței traumatice, vindecarea ei, relația sa cu prezentul și viitorul: „ce s-a întâmplat?”, „cine sunt vinovații?”, „se mai poate reveni la viața de dinainte?” etc. E vorba despre întrebări care funcționează ca elemente de susținere și încurajare a materializării acestei „conversații” în anumite *tipuri de discurs* menite publicității, care vor deveni cadrele manifestării nevoii de a vorbi despre ceea ce s-a întâmplat.

Reprezentări documentare ale Holocaustului din România (1944-1947)

În ceea ce privește Holocaustul din România, lucrurile nu se petrec altfel, cel puțin la început. Descriind mai sus procesul de ocultare ideologică, petrecut în România între 1948 și 1990, am lăsat deoparte un interval temporal semnificativ pentru memoria „vie” a comunităților evreiești din România, intervalul dintre august 1944 (înlăturarea lui Ion Antonescu și denunțarea alianței cu Germania Nazistă) și decembrie 1947 (înlăturarea regelui și proclamarea Republicii Populare). În acest interval, totuși scurt, scrierile referitoare la Holocaust sunt relativ multe și diverse generic. Perioada de incertitudine, persecuție și violențe începuse încă de dinaintea războiului, iar după ce pericolul pare a fi trecut, nevoia de a povesti ceea ce s-a întâmplat e intensă. E de înțeles faptul că relatările și mărturiile despre ororile petrecute, publicate în presă sunt abundente, mai ales cele din ziarele comunităților evreiești, ca de exemplu *Curierul Israelit* și *Viața Evrească* (cf. Mircu 1947). Dar există și o intensă activitate editorială materializată prin volume care își asumă un rol testimonial sau documentar (jurnale, texte memorialistice, rapoarte, colecție de documente, depoziții juridice etc.). Acestea, diverse din punct de vedere generic, ar fi putut fi un bun punct de plecare spre întărirea în spațiul românesc a unei „comunități mnemonice” în raport cu Holocaustul din România, dar barierele ideologice le-au transformat în rarități documentare, rareori discutate ulterior.

Poate cea mai bine reprezentată categorie a perioadei în discuție este aceea a *textelor documentare*. Este vorba de acele volume care sunt bazate pe mărturii ale supraviețuitorilor, documente sau relatări ale martorilor. Cea mai impresionantă realizare este aceea a lui Matatias Carp, devenit din 1940 secretar al Federației Uniunilor de Comunități Evreiești din România¹. Colaborator apropiat al președintelui Federației, Wilhelm Filderman, Matatias Carp își dă seama încă de la începutul

¹ Federația va fi înlocuită în 1942 cu o Centrală a Evreilor din care Matatias Carp își dă demisia, dedicându-și și mai mult timp străngerii de documente.

persecuțiilor anti-evreiești din România că vor urma vremuri grele și din 1940 până în 1944 va aduna cu febrilitate informații, documente și mărturii. Rezultatul acestui efort de documentare a fost redactarea unei istorii¹ foarte detaliate a Holocaustului din România, publicată în trei volume, între 1946 și 1948, intitulată generic *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944*. Volumul I (*Legionarii și rebeliunea*), care descrie perioada „statului național-legionar”, a apărut în 1946 (București, Editura Socec), volumul al II-lea, concentrat asupra Pogromului de la Iași, a apărut în 1948 (București, Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”), iar volumul al III-lea (*Transnistria*), care, pe lângă descrierea infernului concentraționar din Transnistria documentează și violențele anti-evreiești din Bucovina și Basarabia, a apărut în 1947 (București, Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”).

Modelul discursiv și tematic al „Cărții negre” există din timpul războiului. În anul 1943 este publicat sub direcția lui Jacob Apenszlak un volum care documentează, pe baza informațiilor care vin până în acel moment din Europa Centrală și de Est, genocidul și distrugerea evreimii din Polonia ocupată de nașiști. În 1945 e gata primul volum din cele trei planificate ale *Cărții Negre* (*Чёрная Книга*) coordonată de Ilya Ehrenburg și Vasili Grossman, care documentează pe larg, pornind de la mărturii și investigații ale autorilor, masacrele naziste din est (Ucraina, Bielorusia, Rusia, Țările baltice). Cartea va fi interzisă la publicare, cel mai probabil din cauza insistenței firești a autorilor asupra unicității suferinței evreiești. Conducerea politică a URSS, în esență Stalin, pregătește chiar din acel moment narațiunea „victimelor antifasciste”, dezbrăcate de identitatea evreiască, narațiune care va circula curând și în România. Interesant este faptul că parte importantă din acest prim volum al *Cărții negre* apare în 1946 în România la Editura Institutului Român de Documentare, în traducerea lui R(otislav) Donici: *Cartea neagră asupra uciderilor mișelești ale evreilor de către fasciștii germani în timpul războiului de la 1941-1945, în regiunile ocupate în Uniunea Sovietică și în lagărele de exterminare de pe teritoriul Poloniei*. La fel de interesant este faptul că acest volum are, în capitolul despre crimele din Ucraina, texte care documentează atrocitățile petrecute la Odesa ori în Transnistria și regiunea Cernăuțiului, atrocități în care sunt implicate autoritățile române. Iată că elemente legate de memoria vie a Holocaustului din România vin și pe această filieră. Putem presupune așadar că acest model al „Cărții negre” circula deja în anii de sfârșit ai războiului, devenind un model, dacă nu de compoziție, măcar unul de „intitulare” pentru Matatias Carp.

Structura compozițională a *Cărții negre* este aceea a narațiunii brute, obsedant factuală, o adevărată contabilitate a ororii și crimei dublată de documentele

¹ De remarcat faptul că rezultatele publice ale activității de documentarist a lui Matatias Carp încep în 1945, cu o carte despre un episod al Holocaustului din Transilvania de Nord: *Sărmaș: una din cele mai oribile crime ale fascismului* (București, Socec, 1945). Cartea e rezultatul participării autorului la ancheta privind masacrul de la Sărmaș, din septembrie 1944, în care jandarmii și localnicii maghiari au ucis 126 de evrei (printre care 39 de copii sub 15 ani). Cartea, un adevărat proces-verbal de anchetă, e prefațată de B. Brănișteanu.

doveditoare. Nu întâmplător, aceste volume vor fi utilizate ulterior ca sursă documentară de către istoricii Holocaustului din România (de ex. *Raportul final* 2004, Ioanid 2019). Dincolo de valoarea documentară, volumele lui Matatias Carp stau sub semnul unei mobilizări etice a memoriei. Autorul devine, așa cum el însuși afirmă de la început, „arhivarul și registratorul durerilor evreești din România” (Carp 1946, 12), încercând să prezerve pentru posteritate dimensiunile apocaliptice ale traumei colective suferite de comunitățile evreiești din spațiul românesc. Nevoia acută pe care o simțim din febrilitatea compoziției este aceea de a păstra memoria celor pieriți ca semn al unei nevoi imperative de adevăr și justiție, în numele „civilizației”:

Nu mă urmărește nici un gând de răzbunare. Fac parte din poporul cărții și al culturii și mă mândresc că civilizația pe care noi am dat-o omenirii, civilizație în care și-au găsit leagăn Moise, Profeții, Cristos, Spinoza, Einstein și atâția alții, a alungat din noi multe sentimente josnice și în special pe cel al răzbunării. Nu vreau deci răzbunare împotriva nimănui, nici pentru chinurile îndurate pe trupul meu, nici pentru maltrătarile cari l-au alungat pe în depărtări pe tatăl meu¹, pe care nu-l voi mai vedea vreodată, nici pentru masacrarea pe malul Bugului a părinților celor doi copii din Transnistria, cari astăzi sunt copii mei² – dacă nu trup din trupul meu, în orice caz suflet din sufletul meu – nici pentru suferințele fraților mei cei mulți, de pretutindeni. Dar vreau justiție. Pe sfânta dreptate care izvorăște din bunul simț, din cugetul și sentimentul omului civilizat, să fie pedepsit oricine a chinuit, a jefuit sau a ucis nevinovați. Vreau să scot durerea evreească din bagatela în care a fost înfundată până acum. Vreau să se cunoască de toată lumea adevărul, numai adevărul și întreg adevărul. (Carp 1946, 13).

Volumele documentare ale lui Matatias Carp nu vor avea impactul scontat. Foarte curând, în contextul politic influențat de antipatia lui Stalin față de Israel, „sionism” și „cosmopolitism”, persecuțiile politice împotriva populației de identitate evreiască renasc, generând un prim val de emigrare din care va face parte și familia Carp. Lipsa de interes motivată ideologic va face ca aceste cărți să fie exilate în fondurile speciale ale bibliotecilor (Laignel-Lavastine 2009, 33; Fisher 2020). Ele nu vor circula nici după 1990, cu excepția cercurilor de specialiști în problema Holocaustului. O ediție din 1996, îngrijită de Lya Benjamin și Ion Ionescu, va avea, de asemenea, un tiraj confidențial.

Aceeași soartă vor avea și volumele documentare scrise de Marius Mircu. Acesta, unul dintre cei mai energici jurnaliști ai epocii interbelice (Țăgșorean 2019), scrie trei volume despre episoadele cele mai sângeroase ale Holocaustului din România, toate trei publicate în mai puțin de trei ani la București (Editura Glob): *Pogromul de la Iași* (1944), *Pogromurile din Bucovina și Dorohoi* (1945), *Pogromurile din Basarabia și alte câteva întâmplări* (1947). Dacă tonul lui Matatias Carp e acela al arhivistului

¹ Horia Carp, senator în epoca interbelică, care a emigrat în Palestina la începutul celui de-al Doilea Război Mondial.

² Ella și Matatias Carp au adoptat doi orfani, ai căror părinți au pierit în Transnistria.

care prezintă faptele brute și le documentează, tonul lui Mircu e unul reportericesc, alert, deși și aici faptele brute ale istoriei infernale abundă. În toate cele trei volume sunt documentate principalele masacre, sunt enumerate nume de victime și de călăi, sunt puse întrebări despre responsabilitatea morală a actului recuperării acestei istorii sângeroase, o orgie a crimei făcută nu numai de autorități, ci și de oameni obișnuiți, ațâțați de ură împotriva vecinilor evrei deveniți dintr-o dată dușmani¹.

De altfel autorul sugerează că volumele sale sunt „contribuții la istoria încercării de exterminare a evreilor” (Mircu 1947), „material pentru istoricul” (Mircu 1945, 16) acestor evenimente, cules de la martori oculari sau reprodus din scrisorile și caietele primite ori din mărturiile făcute la procesele intentate criminalilor de război. Autorul strânge între paginile volumelor sale, pentru posteritate, memoria traumatică vie a supraviețuitorilor. De remarcat, de exemplu, că în ultimul volum, cel despre crimele din Basarabia, sunt reproduse câteva jurnale și caiete primite de la supraviețuitori: Editha Kertzaman, 14 ani, Ghizela Herșcovici, 18 ani, Ruth Glasberg, 13 ani. Ultima, emigrată în Statele Unite, își va publica memoriile la cincizeci de ani după aceste evenimente (Glasberg Gold 1997, 2003).

Și la Matatias Carp și la Marius Mircu, așa cum o vedem în elementele paratextuale ale volumelor, proiectul e mai amplu. Carp își propune să redacteze cel puțin șase volume, inclusiv despre persecuția evreilor din Vechiul Regat, despre Holocaustul din Ardealul de Nord² și, probabil, despre crimele petrecute odată cu înaintarea războiului în teritoriile din est³. Marius Mircu își exprimă și el îndârjirea de a aduna material nou sau de a corecta cu ajutorul a noi mărturii și documente cele deja publicate. La ambii se poate observa, de asemenea, o atitudine prevenitoare față de URSS și față de ceea ce se întrevede a fi o nouă epocă, cea dominată autoritar de noile autorități comuniste⁴. În ciuda acestor nuanțe prevenitoare față de noile realități politice, disponibilitatea discursului public al perioadei de a integra mnemonic suferințele supraviețuitorilor e nulă.

Tot din categoria textelor documentare face parte și jurnalul-reportaj al lui F. Brunea-Fox⁵, bine-cunoscutul scriitor avangardist al perioadei interbelice și prolific reporter la ziarele *Adevărul* și *Dimineața: Orașul măcelului. Jurnalul rebeliunii și al crimelor legionare*, care a apărut pentru prima dată în 1944. L-am numit jurnal-reportaj⁶ pentru că autorul se concentrează pe înregistrarea la cald și transcrierea imediată, în manieră reportericească, a crimelor împotriva populației evreiești din București din timpul „rebeliunii” legionare din ianuarie 1941. Redactat în intervalul cuprins între 21 ianuarie, ziua primelor manifestări ale violenței „rebelilor”, și 1 februarie 1941, textul lui Brunea-Fox reprezintă un act de revoltă al unui observator

¹ Pentru o imagine a atitudinii și acțiunii neevreilor față de vecinii lor evrei din Basarabia și Transnistria, a se vedea Dumitru 2019.

² O va face doar parțial în *Sârmaș: una din cele mai oribile crime ale fascismului* (București, Socec, 1945).

³ Un volum II intitulat *Guvernul Antonescu și războiul* e anunțat în introducerea la volumul I.

⁴ De altfel Marius Mircu e simpatizant comunist.

⁵ Filip Brauner (1898 – 1977).

⁶ Sau jurnal documentar în altă parte (Tucan 2020b, 216-217).

implicat să înregistreze la cald oroarea. „Paginile cari urmează, – scrie Brunea-Fox – sunt însemnările brute, neretușate – pelicula <nepusă la punct> cum se spune în jargonul fotografic, – ale celor câteva zile de bajbujicie maximă legionară, așa-zisa rebeliune” (Brunea-Fox 1997, 11). În primele zile ale „rebeliunii” autorul s-a închis, din cauza violențelor, în apartamentul său din strada Vasile Lascăr, necunoscând în detaliu amploarea brutalităților de afară. Cu toate acestea, începând cu data de 24 ianuarie, Brunea-Fox a ieșit în stradă, însoțit de fotoreporterul Iosif Berman¹, motivat de dorința de a documenta ororile săvârșite: morții adunați la morgă, cadavrele mutilate din pădurea Jilava, devastarea cartierelor evreiești Dudești și Văcărești, prăvăliile distruse, sinagogile mistuite de flăcări, dar și destinele distruse, cum ar fi cel al rabinului Guttman, miraculos scăpat de execuție, dar confruntat cu pierderea ambilor copii. În final, prin textul său, F. Brunea-Fox devine un martor esențial al primului episod violent al Holocaustului din România, cu un echilibru remarcabil între atenția acordată detaliilor și măiestria sa stilistică, reflectând cu autenticitate și intensitate emoțiile și tensiunile evenimentelor înregistrat sau reconstruite, ceea ce îl face o sursă documentară valoroasă și o mărturie semnificativă a tragediei umane din acea perioadă.

Un document asemănător cu *Orașul măcelului*, deși despre Transnistria de data aceasta, este cartea *La braț cu moartea* (1945) a lui M. Rudich², un confrate de-al lui Brunea-Fox într-ale reportajului. De altfel Brunea-Fox semnează prefața acestui volum, fapt ce dovedește încă o dată implicarea lui în prezervarea memoriei traumatice a supraviețuitorilor. Făcând parte tot din genul reportajului-documentar și rezonând stilistic cu reportajul lui Brunea-Fox, dar fără precizia tăioasă a retoricii acestuia, descrierile de aici se concentrează asupra suferințelor comunităților evreiești din Cernăuți și Bucovina de Nord, deportate în geografia ostilă și plină de pericole a Transnistriei. Sunt descrise convoaiele împinse cu patul armelor, ghetourile mizere stabilite în sate sau colhozuri ruinate de război și infestate de tifos. Sunt descrise brutalitatea, cinismul și corupția autorităților. În general tonul e acela al lamentației, iar miza nu pare a fi intrarea în detalii, deși acestea există, ci mai degrabă prezentarea unei imagini generale a suferinței colective. Finalul dă glas neputinței de a cuprinde toate experiențele traumatice ale oamenilor obișnuiți care suferă, mor sau își pierd apropiații în acest infern, dar și încrederii că volumul ar putea fi un document necesar în cunoașterea adevărului și pedepsirea vinovaților, ceea ce face ca acest text să capete o pronunțată amprentă testimonială.

¹ Fotografiile acestuia însoțesc capitolele volumului.

² Mayer (Mircea) Rudich (1913-1991), poet și jurnalist. Funcționar în structurile guvernamentale de după 1948. Între 1951 și 1955 este arestat de autoritățile comuniste pentru activitate sionistă. Emigrat în 1959 în Israel, unde-și continuă activitatea jurnalistică. A folosit și pseudonimul H. Heller.

Tot o valoare testimonial-documentară, de o urgență exprimată direct¹, este și mica broșură a lui Fabius Ornstein², *Suferințele deportaților în Transnistria / Gândiți-vă la tot ce s-a petrecut în Transnistria*, apărut în 1945 la Editura Asociației Foștilor Deținuți din Transnistria. Gândit ca preambul al unei lucrări mai ample, anunțată pentru vremuri mai liniștite, broșura de 88 de pagini încearcă să aducă în atenție publicului larg suferințele evreilor în infernul din Transnistria. E vorba atât de Transnistria administrată de autoritățile române, cât și de lagărele de muncă de peste Bug, aflate în administrare germană³. Sunt descrise, într-o scriitură simplă dar cu efecte emoționale puternice, imagini emblematice ale infernului transnistrean: teroarea momentului deportării, călătoria în vagoanele de vite ori pe drumurile înfundate de noroi care înghit vieți nevinovate la fiecare pas, mamele sleite de puteri care se prăbușesc alături de copiii lor în noroiul înghețat, execuțiile în masă, violurile, gropile comune întâlnite de deportați care le anticipează viitorul, dezumanizarea celor care rămân în viață, lagărele și ghetourile în care deportații mor de foame, de tifos sau executați de gardieni de o brutalitate neomească. Construită atât din imagini emblematice care încadrează tiparele suferinței colective, cât și din exemple concrete extrase din mărturiile, cartea are o structură fragmentară cauzată cel mai probabil de apropierea de evenimente și de imposibilitatea de a ordona reflexele traumatice ale unei experiențe nu foarte îndepărtate. Multe dintre imagini sunt brutale, autorul fiind conștient că par imposibil de crezut:

Cititorule, am viziunea cum la cititul acestor rânduri te îndoiești de veracitatea lor. Le consideri drept exagerări. Iată de ce durerea noastră e și mai mare. Căci tragedia noastră este impregnată și zugrăvită în tablouri negre pe fond negru. Nici nu puteți crede cele ce am trăit. Atât de îngrozitoare au fost mizeriile noastre în Transnistria (Ornstein 1945, 48).

Dar mărturia trebuie făcută. Cartea e străbătută de la un cap la celălalt de un ton de lamentație care se raportează atât la trecutul traumatic abia lăsat în urmă, cât și la prezentul incert. Sunt câteva pagini tulburătoare despre destrămarea prin anihilare aproape totală a comunităților din Basarabia și Bucovina, comunități din care n-au rămas decât câteva fantome. Nu întâmplător e făcută o echivalare între Transnistria și locurile infame ale lagărelor morții din Polonia (Auschwitz, Majdanek). Cartea se încheie cu un apel pentru ajutorarea supraviețuitorilor, ale căror suferințe par că nu

¹ Redăm dedicația făcută de autor la începutul micului volum: „Închinat sufletelor celor căzuți în infernul Transnistriei, victime ale obscurantismului și înșelăciunii prin care omenirea a fost trădată în secolul al XX-lea de o bandă de călăi, ucigași, sclerați, aventurieri...”

² Fabius Ornstein a fost șeful ales de deportați al ghetoului din Kopaigorod. În momentul scrierii cărții e președintele Asociației Foștilor Deținuți din Transnistria.

³ De altfel, deși tonul acuzator nu e foarte evident, în cele câteva locuri în care sunt indicați vinovații de crime absurde și execuții, acești vinovați sunt identificați ca germani și colaboratori ucraineni sau ruși „vlasoviști” (mai ales când sunt făcute referințe la lagărele și masacrele din stânga Bugului).

interesează pe nimeni în acel moment¹. E un apel la ajutor, la fel cum cartea în întregul ei e un apel la păstrarea memoriei traumatice a celor pieriți în infernul din Transnistria.

Tot dintr-o necesitate testimonială apare în 1945 și cartea lui Aurel Baranga, *Ninge peste Ucraina*. E vorba despre un volum construit pe baza mărturiilor din cadrul primelor procese intentate criminalilor de război, care încep în 1945². Baranga reconstruiește ororile petrecute în Transnistria redând verbatim, la persoana I, mărturiile supraviețuitorilor, care altfel ar fi rămas îndosariate doar în arhivele judiciare. Cartea are mai degrabă alura unui raport literaturizat de cadrul general care ordonează tiparele experiențelor traumatice pe care vrea să le facă publice. În construcția acestui cadru, stilul patetic, intens emoțional, al intervențiilor auctoriale trădează mai ales empatia tânărului autor față de suferințele retrăite odată cu martorii. Pentru că volumul, apărut pentru prima dată în 1945 (la Editura Veritas) apare într-o a doua ediție (în 1946, la Editura Scânteia), presupunem că a avut un oarecare impact în acea epocă, deși ulterior și acesta a fost uitat. Mai trebuie amintit aici volumul *Din ordinul cui?* al lui I(sac) Ludo, apărut la editura Răspântia în 1947, o evocare a Pogromului de la Iași care afirmă răspicat implicarea autorităților române în „organizarea” acestuia³.

Există în această perioadă și alte tipuri de texte care se ocupă de problema Holocaustului din România, mare parte dintre ele având un specific documentar implicit: rapoarte, liste de decedați, manifeste, broșuri propagandistice, volume de „anchete”, omagii ale „martirilor”. Multe dintre textele acestea par a fi compilate în perioada războiului și a persecuțiilor, fapt dovedit de publicarea lor în anii 1944 și 1945, și atestă nevoia de a recupera tăcerea în legătură cu persecuțiile antievreiești ale celor câțiva ani anteriori. Amintim dintre acestea un registru al victimelor rebelunii legionare (*Crimele legionarilor*, Editura Metropola, 1945), un volum memorial închinat fraților Iancu și Iosif Guttman, morți în masacrul de la pădurea Jilava din timpul aceleiași „rebeliuni” legionare⁴, un volum-anchetă realizat de Eliezer Fraenkel, intitulat *Problema evreiască* (apărut la Iași, la Editura Cercului Literar Evreiesc „I. L. Peretz”, noiembrie 1945), la întrebările căruia răspund Felix Aderca, Tudor Arghezi, Lucrețiu Pătrășcanu, Mihail Sadoveanu, N. D. Cocea, Petru Groza, A. L. Zisu⁵,

¹ Despre atitudinea populației majoritare din România în raport cu supraviețuitorii Holocaustului a se vedea Fisher 2020, 109-151.

² Parte dintre reportajele și mărturiile din această carte apar pentru prima dată în *România liberă*, începând cu luna aprilie 1945.

³ De altfel Isac Ludo (scriitor avangardist, redactor al revistei ADAM și polemist vivace al vremii) publică în această perioadă mai multe broșuri și articole care se integrează „conversației” legate de Holocaust. Printre ele amintesc *Traficantii*, un pamflet literar amplu despre cauzele politice și culturale ale Holocaustului din România, apărut în 1946.

⁴ E un volum închinat memoriei acestor tineri promițători de către tatăl lor, rabinul Zvi Guttman, scăpat ca prin minune din acel masacru. Volumul adună în special articolele de etică și axiologie ale lui Iancu Guttman, inclusiv lucrarea de licență a acestuia de la Facultatea de Litere și Filosofie de la București, pe care o absolvise în 1935.

⁵ Volumul include o discuție amplă despre ceea ce e numit generic „problema evreiască” (antisemitismul, discriminarea și violențele barbare anti-evreiești din timpul Războiului) și soluțiile ei (sionismul,

publicarea în broșură a interpelării parlamentare a social-democratului Dumitru Pop (din 1 aprilie 1947), privitoare la Pogromul de la Iași. Apoi ar mai fi de amintit *rapoartele-memoriale* făcute de cei care, evrei fiind, fuseseră implicați în coordonarea comunităților evreiești în această perioadă. Le numesc așa pentru că aceste texte, parte publicate în presă înainte de adunarea în volum, au două dimensiuni. Sunt în primul rând rapoarte de activitate care justifică reușitele sau nereușitele celor din conducerea organizațiilor evreiești în acele timpuri grele, iar pe de altă parte redau, prin referință directă sau prin elementele care pot fi deduse, detalii legate de persecuțiile suferite de comunitățile evreiești din România. Mișu Benvenisti, președinte al Organizației Sioniste între 1941 și 1943, strânge într-o broșură articolele raport despre activitatea organizației, ce fuseseră anterior publicate în patru numere din *Viața Evreească: Sionismul în vremea prigoanei* (1944). Micul volum conține mai degrabă material documentar, relatând despre eforturile făcute de reprezentanții organizațiilor evreiești pentru a prezerva viața comunitară a celor persecutați (lupta cu autoritățile pentru a ușura efectele persecuțiilor, ajutorarea celor din Transnistria, menținerea vieții culturale și spirituale etc.). Mai amplu și mai pronunțat personal este volumul lui S. Cristian, președintele comunității evreiești din Iași între 1940 și 1941, *Patru ani de urgie* (1944). Subintitulate *Notele unui evreu din România*, cele 157 de pagini încearcă să recupereze cele mai importante evenimente ale persecuției evreilor din România, pe care memorialistul le cunoaște grație implicării sale în evenimente¹. Autorul își propune în mod deliberat utilizarea unui stil sobru („fără decor literar” – p. 5) și își asumă personal actul rememorării, a cărui utilitate e însă una colectivă: „Ceiace (*sic!*) mă îndeamnă la strângerea și păstrarea materialului de față este și o spovedanie de ușurare, căci întâmplările mari din viață trebuie povestite. Mă simt îndemnat să le dau publicității ca material documentar, pentru cronicarul de mâine, care va trebui să stabilească așa zisul adevăr istoric” (Cristian 1944, 5). Amintirile personale sunt subordonate nevoii de a reprezenta ceva din suferința colectivă și sunt dublate pe alocuri de documente, în special memorii adresate autorităților în vederea ameliorării vieții comunităților evreiești. O parte densă, mai ales din punct de vedere emoțional, a relatării este rezervată Pogromului de la Iași pe care însă autorul îl trăiește la distanță, fiind internat în acel moment în lagărul de deținuți politici de la Târgu-Jiu. Impactul evenimentului este însă puternic: „A fost într’adevăr un măcel. Un măcel care n-a cruțat nici femei, nici copii, nici mame cu copii în brațe. Familii întregi au fost exterminate” (p. 63). Dar

emigrarea în „Palestina”). Tema centrală a volumului e crearea unui stat evreiesc ca soluție la istoria tragică recentă.

¹ Ca președinte al comunității evreiești din Iași, ca apropiat colaborator al lui Wilhelm Filderman, ca Inspector al Comunităților Evreiești din Vechiul Regat, funcție din cadrul Centralei Evreilor, și nu în ultimul rând ca deținut politic. S.C. Cristian e arestat pentru activitatea sa de reprezentant al evreilor din Iași în mai 1941, anchetat de poliția locală, iar ulterior (începutul lui iunie 1941) internat în lagărul de la Târgu-Jiu până în septembrie 1941. De remarcat că una dintre acuzațiile adiacente e aceea de comunism, dar lucrul acesta nu trebuie să mire având în vedere mitul „iudeo-comunismului” vehiculat de discursul oficial antisemit al vremii. Autorul însuși analizează și demontează în câteva rânduri această „acuzație”, care de altfel l-ar fi avantajat în contextul ocupării României de către U.R.S.S. (Cristian 1944, 21-22).

și celelalte evenimente, precum masacrele din Basarabia și Bucovina și deportările în Transnistria sunt prezente în relatare, intenția evidentă fiind aceea de a documenta și comunica direct evenimentele tragice ale Holocaustului din România.

Reprezentări artistice ale Holocaustului (1944-1947)

Așa cum am văzut în succintele descrieri de mai sus, în perioada discutată (1944-1947) există o relativ abundentă „literatură” documentar-testimonială despre persecuția și violențele împotriva comunităților evreiești din România și teritoriile ocupate din est. Deși manifestată în primul rând în publicistica de nișă (ziarele comunităților evreiești), am putut observa nevoia de organizare documentară prin realizarea unor volume care să concentreze reprezentarea evenimentelor tragice ale istoriei recente. Tipologia discursivă a acestor volume e diversă: relatarea documentată cu alură de tratat istoric (Matatias Carp), reportajul (Marius Mircu, F. Brunea-Fox, M. Rudich), narațiunea testimonială (F. Ornstein, A. Baranga), raportul-memorial (M. Benvenisti, S. C. Cristian) etc. Dincolo de motivațiile personale ale autorilor, ca de exemplu justificarea implicării în evenimente, există o motivație comună: nevoia de a documenta, nevoia de a comunica oroarea și suferința colectivă. Astfel, toate aceste texte au atât un caracter memorial, cât și unul testimonial: prezervă memoria celor pieriți și depun mărturie în numele acestora. Toate aceste lucruri se văd în febrilitatea scriiturii, în cuvintele tari, în întrebările retorice despre nevoia de ajutor și justiție și, mai ales, în conștiința că actul memorial este în beneficiul adevărului istoric și al cronicarilor viitori ai acestuia.

O altă categorie a reprezentărilor Holocaustului, și aceasta bine reprezentată în această totuși scurtă perioadă studiată aici, este aceea a *reprezentărilor artistice sau cu potențial estetic*. Există, în primul rând o incipientă *literatură memorialistică*. Literatura de tip memorialistic, discurs al amintirii ca reprezentare a experienței personale, e o formulă aflată la granița dintre factual și estetic. Referința la timpul și evenimentele istorice care declanșează actul rememorării îi conferă memorialisticii un caracter documentar, în timp ce decupajul narativ personal, necesar reprezentării experienței singulare a evenimentului istoric, posibilitățile reflexive și emoția generată o apropie de estetic.

Am putut identifica cel puțin două astfel de volume, chestiune remarcabilă dacă ținem cont de faptul că discursul memorial se practică de obicei la o distanță temporală semnificativă de evenimentul rememorat. În acest caz, însă, pare că presiunea comunicării experienței traumatice și nevoia de a participa la configurarea și consolidarea unei memorii vii e acută. L(eon) Loewenton, inginer, inventator și jucător profesionist de șah (a reprezentat România la Olimpiada de șah din 1924), publică în 1944¹, în regie proprie la Imprimeriile „Curierul” din București, *Urmăriți de Gestapo. Amintiri din Franța (1940-1944)*, o carte despre experiențele de refugiat evreu în Franța. În ianuarie 1940 memorialistul pleacă împreună cu familia în Franța, motivul fiind oficializarea politicii antisemite în România de după instaurarea guvernului Goga.

¹ După datarea prefetei (iunie 1944), cartea pare să fi apărut imediat după 23 august.

Franța e la începutul acestei „aventuri” tărâmul libertății. Dar Franța pierde în scurt timp războiul și, odată cu aceasta, începe lupta pentru supraviețuire într-un teritoriu devenit deodată ostil: „Libertate și generozitate! Nu! Franța din 1940-1944 n-a dat dovada unor astfel de calități. Din contra: mulți, foarte mulți [francezi] au urmat exemplul teutonilor și au dovedit că nu mai merită a fi dați drept model de adevărată umanitate, așa cum eram obișnuiți, ori de câte ori vorbeam de Franța și de francezi” (Loewenton 1944, 21). Cartea e povestea unei fugi continue care îl duce pe memorialist din zona ocupată de naziști în zona controlată de colaboraționiștii lor, guvernul de la Vichy al lui Petain: Marsilia, Nisa, Monte Carlo, ulterior înapoi la Paris. Sunt descrise celebrele „rafle”¹, arestări și deportări în masă ale populației evreiești, care terorizează pe refugiați în fiecare loc unde caută scăparea. Sunt înregistrate zvonurile alarmante despre lucrurile îngrozitoare care se întâmplă în întreaga Europă controlată de naziști, inclusiv România². Este înregistrat amestecul de ostilitate directă și indiferență a masei populației în raport cu nenorocirile și hăituiala populației evreiești. Narațiunea evenimentială este dublată la fiecare pas de reflecții despre barbaria care a cuprins omenirea, redată într-un limbaj dur ce reflectă furia în fața absurdității tragice a istoriei. Această furie pare a fi o sursă de energie pentru memorialist, care e hotărât să supraviețuiască³, să reziste și să depună mărturie, o mărturie personală, văzută însă ca emblematică pentru identitatea colectivă asumată:

Iar dacă voi da o prea mare dezvoltare întâmplărilor legate de persoana mea, pot să afirm că am înțeles să procedez astfel convins fiind că redau peripețiile celor mai mulți dintre cei cari au trecut prin împrejurări identice [...]. [...] Viața mea dela 1940 până la 1944 nu reprezintă decât un episod caracteristic al zilelor trăite de Evreii din Franța (*sic!*). (Loewenton 1944, 13).

Cel de-al doilea volum memorialistic, *Viață, reprimește-mă!*, îi aparține Norei Diamantștein și este publicat în 1948, la editura Universul. Autoarea este o tânără evreică care, în momentul cedării Transilvaniei de Nord, rămâne în Cluj pentru a-și îngriji mama. Privind generic, destinul Norei este acela tipic al evreilor din această regiune, deportați începând cu mai 1944 la Auschwitz: accelerarea persecuțiilor comunității evreiești din Cluj, transferul în celebrul ghetou de la Fabrica de cărămidă în vederea deportării finale la Auschwitz, celebra „selecție” din momentul sosirii, lupta cu moartea și suferința în infernul concentraționar nazist, moartea a milioane, supraviețuirea norocoasă a câtorva. Nora este deportată împreună cu mama sa, care la

¹ Razii.

² „Nenorocirile se înmulțeau în bătrâna Europă. [...] Știrile sosite din România nu făceau decât să ne mărească îngrijorările; aveam doar destule neamuri lăsate la București! Cu toată cenzurarea corespondenței, am putut afla multe despre ororile comise de legionari” (Loewenton 1944, 35).

³ Este și ceea ce se întâmplă într-un final, familia Loewenton fiind repatriată în România la începutul lui 1944, în urma unei decizii a guvernului român de a-și ocroti și recupera cetățenii, inclusiv pe cei de identitate evreiască. E de fapt urmarea conștientizării de către autoritățile române a inevitabilității pierderii războiului. Pentru detaliile privitoare la această problemă a se vedea Klarsfeld 2007.

sosire e trimisă în camera de gazare. E momentul în care naratoarea conștientizează că a ajuns într-un univers al terorii, din acest moment povestea ei transformându-se într-o luptă pentru supraviețuire care va dura luni de boală, suferință și teroare. Imaginile terifiante nu lipsesc, poate cea mai puternică fiind aceea a descoperirii propriei mame în mormanul de cadavre pe care trebuie să le ardă (Diamantștein 1948, 156). Este însă problematică alura enciclopedică pe care o dovedește narațiunea Norei Diamantștein și care ne face să avem dubii în privința unei totale autenticități a relatării. E adevărat că există o abundență de detalii personale pe care autoarea ni le dă, detalii privind, de exemplu, membrii familiei sau cunoscuții din Cluj deportați laolaltă cu ea. Dar mai există, de asemenea, o abundență de detalii privitoare la geografia sau la figurile „istorice” ale lagărelor de la Auschwitz. Nora pare să fi fost peste tot la Auschwitz (crematorii, gropile unde se ardeau cadavrele, sălile de experimente medicale etc.), pare să fi întâlnit mai toate personajele celebre ulterior pentru infamia lor (doctorul Mengerle¹, Irma Grese, Victor Capesius, printre alții), pare să fi asistat la mai toate evenimentele importante din ultimele luni ale Auschwitzului, ceea ce e totuși ireal pentru o simplă deținută evreică, chiar privilegiată². Cel mai probabil autoarea își densifică relatarea cu detalii aflate ulterior experienței de lagăr din relatările sau mărturiile altor deținuți aflați în aceeași situație.

Cele două texte memorialistice despre am vorbit mai sus au legătură mai degrabă cu Holocaustul european. Loewenton vorbește despre persecuția evreilor în Franța, Diamantștein despre Holocaustul din Transilvania de Nord, deportarea și genocidul din lagărele din Polonia. Deși în ambele cazuri e vorba despre o nevoie urgentă de a povesti oroarea, pare că în cazul Diamantștein e la mijloc și jocul politic al autorităților din România care încurajează, mai ales după instaurarea oficială a comunismului (30 decembrie 1947), mai degrabă astfel de relatări despre Holocaustul din teritoriile aflate sub jurisdicție maghiară/germană, într-un proces incipient de negaționism deflectiv (Shafir 2002, 49). Să nu uităm că Nora Diamantștein e încurajată să scrie de Petru Groza, prim-ministru în acel moment, pe care îl evocă drept bun prieten de familie³. Aceasta e explicația pentru care relatarea memorialistică a Norei se vrea atotcuprinzătoare, încercând să aducă aducând în atenția discursului public românesc un tablou cât mai panoramic al suferințelor evreilor din Transilvania de Nord.

De altfel, există în această perioadă o importantă literatură a Holocaustului din Transilvania de Nord în limba maghiară. În fapt, și în rândurile comunităților evreiești din Transilvania a început foarte rapid manifestarea publică a unei memorii vii. După eliberarea lagărelor din Polonia, cei foarte puțini supraviețuitori sunt intervievați de presa de limbă maghiară, iar detalii încep să apară de la începutul anului 1945, de

¹ E vorba, evident, de Joseph Mengele. Mai multe relatări memoriale, cele mai multe ale evreilor maghiari, îl numesc în acest fel.

² Privilegiată pentru că sora ei e doctor în lagăr.

³ De asemenea, spre final narațiunea devine „pios-recunoscătoare” în raport cu Uniunea Sovietică și actul, de altminteri real, al eliberării lagărelor de concentrare naziste, dar care va aduce pe teritoriul Europei de Est o altă putere opresoare și totalitară.

exemplu în ziarul *Világosság* (cf. Tibori-Szabó 2017). În 1944 apăruse o carte a jurnalistului Sándor Grosz din Timișoara (Grosz 1944), despre detașamentele de muncă forțată din sudul României, în care acesta petrecuse aproape 3 ani. Dar deja spre finalul anului 1945 încep să apară și în Ardeal relatări dense în limba maghiară despre genocidul nazist din lagărele poloneze, îndeosebi despre Auschwitz, acolo unde fuseseră deportați evreii ardeleni. Volumul memorialistic *Füst (Fum)*, scris de avocatul clujean Ottó Kornis (1945), e o relatare sobră, dublată de o reflecție amară asupra ororii absolute a acestei crime, eveniment traumatic de nedepășit de către supraviețuitori. Scrierea Annei Hegedűsné Molnár, *Miért? Egy deportált nő élményei a sárga csillagtól a vörös csillagig (De ce? Experiențele unei femei deportate de la steaua galbenă la steaua roșie)*¹, 1945, va fi publicată în același timp la Arad. În 1946 apar, tot la Arad, memoriile Dórei Ferencz (*Kápó voltam – Am fost Kapo*), iar la Oradea Gréda József publică în același an un volum de poezii (*Fogózz a semmibe – Agățat de neant*), o emoționantă confesiune lirică despre imposibilitatea depășirii traumei suferite în infernul concentraționar nazist. Tot la Oradea apare în 1946 cartea de reportaje a lui Béla Katona, *Várad a viharban (Oradea în furtună)*, despre destrămarea tragică a comunității evreiești din Oradea². Însă poate cea mai cunoscută carte despre destinul tragic al evreilor orădeni, dublată de o relatare „din interior” despre mecanismele crimei de la Auschwitz, este cartea lui Miklós Nyiszli, *Dr. Mengele boncoló orvosa voltam az auschwitz krematóriumban (Am fost medicul autopsier al doctorului Mengele în crematoriul de la Auschwitz)*, apărută la Oradea în 1946. Volumul scris de cel care a putut observa direct, ca autopsier al lui Mengele, atrocitatea și magnitudinea crimelor de la Auschwitz, e construit ca o mărturie brută, documentară. De altfel părți ale cărții vor fi traduse în Occident foarte repede³, doctorul Nyiszli fiind în 1947 și unul dintre martorii acuzării în celebrul proces al criminalilor de război naziști de la Nürnberg.

Titlurile de mai sus sunt doar o parte a scrierilor în limba maghiară despre Holocaust, apărute în Ardeal în perioada de imediat de după război⁴. Consistența acestora arată faptul că și în rândul supraviețuitorilor Holocaustului din Transilvania de Nord există nevoia de a comunica ororile trăite, există un context incipient propice manifestării memoriei vii, dar în scurt timp și aceste manifestări vor fi întrerupte de barierele ideologice, care vor face ca aceste relatări memoriale să fie uitate. Doar unul dintre aceste volume, cel al lui Miklós Nyiszli, va fi tradus în românește în perioada

¹ În 2014 volumul va apărea și în traducere engleză: *As the Lilacs Bloomed* (Azrieli Foundation, 2014).

² Cartea e prefăcută de scriitorul Béla Zsolt, tatăl vitreg al Evei Heyman. Béla Zsolt a scris *Kilenc koffer (Nouă valize, Budapesta, 1947)*, o relatare memorialistică despre Holocaust. A fost în detașamentele de muncă din Ucraina și în ghetoul din Oradea.

³ Fragmente consistente apar, de exemplu, în *Les Temps Modernes*, în 1951. Cartea a fost publicată în mai multe limbi străine. Traducerea în română apare în 1965 (București, Editura pentru literatură), cu titlul *Am fost medic la Auschwitz*.

⁴ Pentru mai multe detalii a se vedea Tibori-Szabó 2017.

următoare¹, cel mai probabil pentru a păstra totuși în mentalul public românesc imaginea vinovăției exclusive a Germaniei Naziste pentru Holocaust.

*

Revenind la reprezentările Holocaustului din România în perioada studiată, asemănător memorialisticii, prin situarea la granița dintre factual și literatură, este *jurnalul*. Acest tip discursiv este reprezentat în această perioadă de jurnalul lui Arnold Dagani, *Groapa este în livada de vișini*, apărut pentru prima oară în 1947, la Editura Socec². A ține un jurnal în timpul Holocaustului reprezintă o sarcină dificilă și periculoasă, cu șanse mari de eșec. Sunt implicate atât obstacole psihologice, cât și pragmatice. În mijlocul atmosferei încărcate de violență, persecuții, amenințări, deportări și izolare în ghetouri, diaristul trebuie să aibă o determinare și rezistență ieșite din comun pentru a nu se lăsa copleșit de disperare. Pe lângă aceasta, lipsa liniștii, a materialelor de scris și a hârtiei sunt adesea obstacole greu de trecut. Mai mult, frica de a dezvălui totul este o altă problemă, deoarece diariștii se tem că, în cazul în care jurnalul lor ajunge în mâinile persecutorilor, dezvăluirea detaliilor ar putea accelera sfârșitul lor și al apropiaților. Toate acestea se completează cu perspectiva sumbră că, în momentul în care autorul este arestat, dus în lagăr, executat sau gazat, jurnalul său va fi pierdut sau distrus, făcând toată strădania de a înregistra suferința să pară zadarnică (cf. Tucan 2020b).

Din motivele de mai sus, avem foarte puține jurnale de lagăr, cele mai multe dintre jurnalele Holocaustului provenind de la deportații în ghetouri sau de cei care se ascund de autoritățile care îi vânează. De aceea e remarcabil acest jurnal al lui Arnold Dagani (Arnold Corn), născut la Suceava în anul 1909, stabilit la București în 1932, iar apoi la Cernăuți în 1940. În anul 1942 el și soția sa au fost deportați în Transnistria, unde au fost predați de autoritățile române către cele germane de dincolo de râul Bug. Aici evreii deportați erau folosiți ca sclavi pentru proiectele de infrastructură ale armatei germane, iar în cazurile în care deveneau nefolositori erau executați. O mare parte a perioadei de deportare Dagani și-a petrecut-o în lagărul de la Mihailovka și în grupurile de muncă forțată asociate acestuia. În vara anului 1943 izbutește să evadeze împreună cu soția și să revină în Transnistria, care se afla sub administrație românească, iar în 1944 a reușit să revină la București. Lagărul de la Mihailovka va fi lichidat în 10 decembrie 1943, numărul victimelor, îngropate într-o livadă de vișini, fiind de aproximativ 500.

Posibilitatea lui Dagani de a documenta experiențele de lagăr a fost facilitată de talentul de desenator, care i-a permis să realizeze desene și tablouri la comanda diferitelor personaje din administrația lagărului. Această activitate i-a oferit un acces limitat la hârtie și instrumente de scris, precum și la oportunitatea de a documenta în

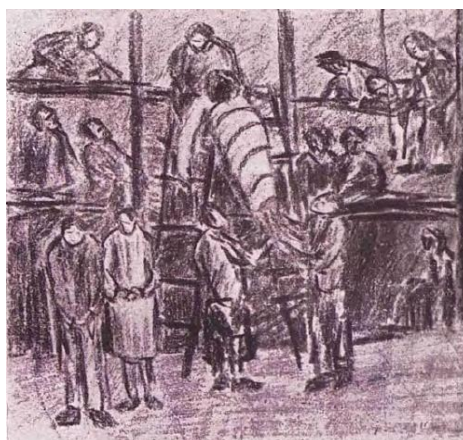
¹ Dr. Nyisli Miklós, *Am fost medic la Auschwitz*, în românește de Lucia Nasta, București, Editura Pentru Literatură, 1965.

² Fragmente au apărut încă din decembrie 1944 în *Răspântia* condusă de I. Ludo, apoi în *Viața Evreească* (mai 1946). Jurnalul a fost tradus în două ediții în germană (1960 și 2002), iar în 1961 a fost publicat în limba în engleză (1961).

secret experiențele lagărului, în ciuda pericolelor iminente. Una dintre caracteristicile șocante ale jurnalului este modalitatea aproape contabilă în care Dagoni notează execuțiile prin împușcare ale prizonierilor, adevărată rutină pentru gardienii-călăi: „Se pare că SS Unterscharführer Walter Mintel a găsit soluția pentru problema cazării [prizonierilor-sclavi]. A dat ordin ca toți cei care erau slabi sau bolnavi să fie împușcați. O sută șapte cazură victimă” (Dagoni 1947, 73). „Pe la amiază, lituanienii au sosit la șosea cu căruța, fluierând veseli. Duhneau a țuică. Dădură mâna cu nemții. [...] Șaisprezece oameni au fost împușcați, paisprezece dintre martiri erau evrei ucrainieni” (Dagoni 1947, 25). Pe lângă înregistrarea brută și fără stilizări, așadar autentică, a atrocităților pe care le-a văzut în lagăr, Dagoni a reușit să salveze aproximativ 50 de desene și acuarele realizate în secret, care reprezintă vizual viața lagărului și a deținuților. Desenele evită reprezentarea directă a violenței, fiind mai degrabă portrete, interioare de lagăr sau scene de muncă. Imaginea suferinței transpare mai degrabă din elementele de fundal (sârmă ghimpată, spații închise, morminte) și din expresia fețelor, schițate în prim planul unui decor sumbru, trasat cu linii șovăitoare, generatoare de umbră. Șaisprezece dintre acestea, reproduse alb-negru, însoțesc jurnalul în edițiile publicate, sporind astfel valoarea și autenticitatea documentului diaristic, care devine astfel și un testimonial grafic.

A. Dagoni, *Coloana și grajdurile* (acuarelă, 1942)

A. Dagani, *Carieră de piatră* (acuarelă, 1942)A. Dagani, *Pietă* (creion, 1942)

De fapt, testimonialul grafic propriu-zis, cum am putea numi reprezentările plastice ale persecuțiilor, e destul de bine reprezentat în această perioadă. Cel mai dens și tulburător este acela al lui Sol Omovici, intitulat *Duminca aceia...*¹, apărut în 1945 sub egida Congresului Mondial Evreiesc (Editura Marvan, București). Prefațat de profesorul Iorgu Iordan, căruia albumul îi amintește direct de atmosfera de „infern dantesc” a Iașiului din timpul pogromului, unde s-a petrecut „cel mai înfiorător măcel”, volumul reproduce alb-negru 19 pânze în ulei pictate de acest artist despre care nu se cunosc foarte multe. Din cele foarte puține informații disponibile putem deduce că pictorul, ieșean de origine, a fost student la Academia de Belle-Arte din Iași, de unde a fost exmatriculat, iar în timpul pogromului a fost una dintre victimele „trenurilor morții”, cel mai probabil acela de la Podul Iloaiei². Dintr-un ziar sionist al perioadei (*Tineretul nou*, nr. 22/1946) aflăm că tablourile, realizate în febrilitatea nevoii de a reprezenta trauma proprie, dar și a colectivității din care face parte, au fost expuse la Iași și București, fără a stârni vreun ecou semnificativ³. Avem așadar în acest album reprezentarea artistică făcută de un martor ocular, lucru vizibil atât în nuanțele tematice ale tablourilor reproduse, cât și în tehnica picturală, derivată de la formula expresionismului, aflată la limita figurativului (figurile sunt recognoscibile, dar sunt integrate unei anecdotici imagistice care generează senzații puternice). Sunt adunate aici imagini care reproduc scene emblematice ale evenimentelor pogromului: convoaiele celor arestați, atrocitățile din curtea Chesturii și de pe străzi, cadavrele de bătrâni, femei și copii întinse pe caldarâm, colaboraționismul ieșenilor neevrei etc. O

¹ „Duminca aceia” face referire la duminica de 29 iunie 1941, ziua cea mai sângeroasă a Pogromului de la Iași.

² Una dintre imagini, reprezentând un deportat, prăbușit lângă un tren, care încearcă să bea apă dintr-o băltoacă este intitulată „Într-o baltă din P. Iloaiei”.

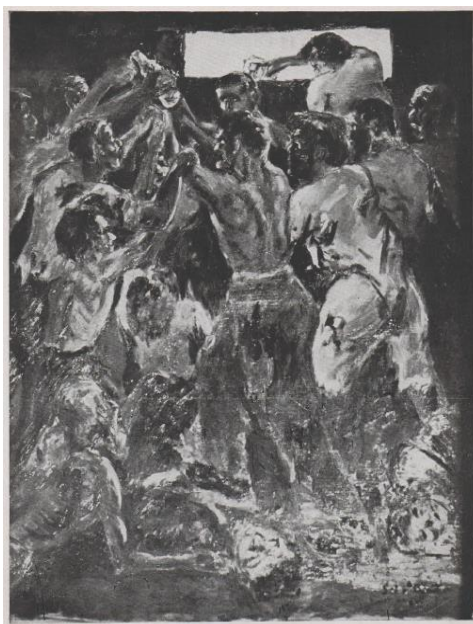
³ „Din nenorocire, aceste lucrări rupte din sufletul artistului, nu găsesc înțelegerea necesară acolo unde ar trebui s-o afle. În jurul numelui său s-a țesut o pânză grea de tăcere” (Berman 1946, 2). Expozițiile sunt vag semnalate în jurnalele epocii.

parte consistentă a imaginilor (8 din cele 19) este dedicată scenelor din trenurile morții: figuri desfigurare de sete, ale căror corpuri par că se lichefiază în căldura amplificată de înghesuială a vagoanelor întunecate („Pentru o picătură de apă”), fețe descompuse de durere care par să sugereze nebunia și halucinația¹, durerea atroce a tatălui care-și ține în brațe fiul sufocat („Moartea copilului”), „batjocura” soldatului care varsă sticla de apă în fața celor însetați etc. Parte dintre imagini au o alură de comentariu personal, ce de exemplu aceea intitulată „Marele vinovat”, care înfățișează în prim plan, un bătrân rabin prăbușit pe caldarâm cu capul spart, iar în arriere-plan cadavre de femei și copii, sau cele care reprezintă suferința celor rămași în viață (de exemplu „O mamă îndurerată” sau „Regăsirea fiului”). Albumul face impresia materializării plastice a unei memorii traumatice care se cere comunicată nu numai prin reprezentare grafică, ci mai ales prin evocarea suferinței autentice. Astfel, albumul lui Sol Omovici are, pe lângă valoarea documentară evidentă, și o dimensiune experiențială, părând capabil să sublimeze suferința aceluși timp.

SOL. OMOVICI

Marele vinovat

SOL. OMOVICI

Pentru o picătură de apă

Un alt testimonial grafic al perioadei este acela al lui Aurel Mărculescu (Aron Marcovici), *Ghetto și lagăr*, din 1947 (Editura Continent). Artistul, gravor talentat, e asociat înainte de război cercurilor socialiste, la revistele cărora colaborează cu ilustrații care tematizează aspecte politice (caricaturi politice) și sociale (imagini ale

¹ Una dintre imagini, intitulată „Halucinație”, se pare că-l reprezintă pe Carol Drimer, unul dintre intelectualii de seamă ai Iașului (Benjamin 2016, 11).

marginalului social, nu de puține ori imagini ale ghetourile evreiești). La începutul războiului se refugiază la Botoșani de unde, asistând la persecuția populației evreiești, îi cere prietenului Sașa Pană ajutorul pentru a publica un album de gravuri care să reprezinte „mizeria unei populații sortite de guvernării de atunci, pieirii. Peisaje de lacrimi și obidă” (Pană 1967, 17). Acest lucru nu se va realiza pentru că este deportat în Transnistria, unde va petrece 16 luni în lagărele de la Vapniarca și Savrani. Aici continuă să graveze, strângând imagini pentru albumul care va fi tipărit după eliberare și încheierea războiului. Acesta conține 18 gravuri, precedate de prezentările unor apropiați, printre care Sașa Pană, Ury Benador sau Scarlat Callimachi, care insistă asupra caracterului documentar al imaginilor impregnate de semnele suferinței. Viziunea artistică e derivată din expresionism. Într-adevăr, tonul întunecat al gravurilor, jocul tensionat între alb și negru și contrastele specifice acestei tehnici redau imagini cu potențial afectiv care sugerează suferința: fețe cadaverice aflate în spatele sârmei ghimpate („După sârma ghimpată”), geografia dezarticulată și sumbră a ghetoului („Lagărul Savrani”) și a lagărului („Lagărul Vapniarca – ultimul drum”), violența directă a execuțiilor („Masacrul de la Rîbnița”) etc. Albumul reprezintă o mărturie vizuală importantă, însă n-a ajuns să circule în afara cercurilor de stînga, fiind valorizat ca mărturie a cruzimii „fasciste”¹. Din cauza șubrezirii sănătății în timpul petrecut în lagăr, autorul moare în decembrie 1947, iar numele și arta lui vor fi invocate ulterior ca elemente relativ minore ale luptei „revoluționare” și „antifasciste” a comunismului românesc.

¹ Acest lucru se poate observa în reeditarea făcută de Sașa Pană în 1967, acolo unde identitatea victimelor, sugerată în prima ediție de titlu și de unitatea tematică a imaginilor (imagini de ghetou evreiesc și imagini de lagăr), este estompată prin adăugarea unei cantități semnificative de gravuri politice și sociale de dinainte de 1940.

Aurel Mărculescu, Lagărul Vapniarca (Ultimul drum)

Există în această perioadă și o incipientă literatură de ficțiune despre Holocaust. Aceasta aparține ori scriitorilor deja cu experiență, interesați și anterior de problemele identitare ale comunităților evreiești, precum Isac Peltz sau Sergiu Dan (Isidor Rotman), ori unor scriitori tineri, parte dintre ei cu simpatii socialiste/comuniste.

Cel mai ambițios proiect ficțional este romanul lui Sergiu Dan, *Unde începe noaptea*, publicat în 1945 la Editura Națională Mecu. Scriitorul, asociat până la război atât cercurilor avangardiste¹ cât și grupului „modernist” de la „Sburătorul”, publicase până la război câteva romane cu ambiții moderniste și viziune psihologizantă, relativ bine primite de critică (*Dragoste și moarte în provincie*, *Arsenic*, *Surorile Veniamin*). Implicarea sa politică era mai degrabă de natură liberal-democrată, dovadă fiind activitatea editorială din anii ‘30 pentru ziarul țărănist *Dreptatea*. Ca una dintre figurile importante ale elitei intelectuale româno-evreiești va suferi începând din 1938 rigorile persecuției antisemite, care vor merge de la expulzarea din Uniunea Scriitorilor și interzicerea dreptului de semnătură până la deportarea în Transnistria. Romanul *Unde începe noaptea* e direct legat de această experiență a persecuției și a deportării, dar depășește prin amplitudinea construcției, vigoarea a stilului și mize, o simplă scriere autobiografic-documentară. Construit stilistic cu resursele narative ale realismului (registru amplu de personaje, multitudine de fire narative, focalizare multiplă cu intenții enciclopedice etc.), romanul se vrea o frescă a anilor persecuțiilor anti-evreiești din

¹ Este unul dintre colaboratorii revistei *Contimporanul* (Cernat 2007, 138).

perioada 1938-1944. Prima parte construiește o panoramă populată de personaje reprezentative pentru lumea româno-evreiască de dinainte de Holocaust. Figurile de prim plan sunt marele comerciant (David Bainer), intelectualul comunist (Nelu Gold, Adamov), avocatul (Fred Natanson), muzicianul vag talentat (Cer(novitzki)), tânăra visătoare (Mad Bainer, Nina Haber), poetul sărac, împrumutat la nesfârșit de prietenii evrei, care se va dovedi un legionar lipsit de scrupule și empatie (Lucifer), românul „jidănit”¹ (Grig) etc. În arriere-plan decorul e verosimil populat cu elementele unei lumi complexe și bine încheiate. E o lume în care români și evrei sunt prieteni sau logodnici, dispută idei, trăiesc viața, suferă și petrec împreună. Dar această lume începe să se destrame în momentul în care răul (i.e. intoleranța și ura antisemită) se insinuează din ce în ce mai vizibil. Așa cum o anunță un personaj – refugiat evreu din Germania Nazistă –, încă din primele pagini, se apropie *noaptea*: „Voi nu vedeți, orbilor? Vine o noapte cum n-a mai fost. Și n-auziți, surzilor, nimic? N-auziți cum se apropie cu pași grei, oamenii cu topoarele în mâini?” (Dan 1945, 60). Primul pas în reprezentarea acestei dinamici a insinuării răului este reconstrucția imaginară a experiențelor persecuției: pierderea slujbelor, jaful economic al „românizării”, amărăciunea generată de pasivitatea prietenilor români în raport cu suferința individuală și colectivă sau chiar cu ticăloșia unora dintre. Persecuția însă se transformă în violență directă. Construite în cheie psihologică prin reprezentarea sentimentului de frică al celor persecutați, paginile dedicate pogromului de la București din ianuarie 1941 sunt pline de tensiune. Atmosfera de teroare ce se strecoară printre cuvinte ilustrează dramatismul evenimentelor, surprinzând impactul devastator asupra comunității și transmitând cititorului cruda realitate a suferinței umane în fața „oamenilor cu topoare”.

Partea a doua e dedicată experienței transnistrene. Parte dintre personajele primei părți (David Bainer, Mad Bainer, Nina Haber, Fred Natanson), acuzate de activitate subversivă comunistă, sunt încarcerate într-un lagăr din Transnistria, Romanovka. Aici romanul se populează de figuri noi, și ele emblematice. Pe de-o parte sunt victimele, fiecare ducând cu ele o poveste dureroasă: Isac Stein, a cărui familie (nevasta, doi băieți și-o fată) a fost măcelărită în pogromul de la Iași, Rudi Baron, falsificatorul de cecuri, devenit în lagăr un înger salvator pentru orfanii basarabeni Sașa și Lisa (ai căror părinți muriseră în execuții și marșul forțat al deportării), Niura, o bucureșteancă din lumea bună al cărei soț fusese ucis într-unul dintre masacrele de la Ahmicetca (Akmecetca), Nuhăm, un tapițer din Galați, adus în lagăr dintr-o confuzie de identități, poetul Valdman-Focșa și actorul Iloveanu, care visează la viața de dinainte, Calman, bruta turnătoare, o victimă transformată în ajutor al torționarilor etc. Pe de altă parte sunt călăii: conducătorul lagărului, maiorul de jandarmi Căluș, un antisemit nepăsător la suferința din jur, sergentul Capră, supranumit Generalul, fost pușcăriaș, practician voluntar al violenței, Cazachievici, un polițist localnic, o brută însetată de sânge, abia stăpânindu-și impulsurile criminale. Mai sunt și câteva figuri luminoase – locotenentul

¹ Termen peiorativ din acea epocă ce desemna un neevreu ce lua atitudine împotriva antisemitismului și discriminării.

Brudariu care încearcă să amelioreze viața deținuților, opunându-se chiar ordinelor superioare, și soldatul Negoită, care îi ajută pe deținuți aducându-le mesaje și alimente¹.

Reprezentarea lumii lagărului e dominată de imagini întunecate. Ca în toate relatările despre Transnistria, moartea pândește pe cei internați: foamea, boala, condițiile insalubre, amenințarea morții prin execuție sau trimitere într-un lagăr german de peste Bug. Sergiu Dan e preocupat, dincolo de zăgrăvirea lumii lagărului, de conturarea unei psihologii traumatice a personajelor, care să reflecte ceva din autenticitatea suferinței concentraționare. Imaginând modul în care atrocitatea experienței lagărului se oglindește în „sufletul” personajelor, scriitorul pare a încerca să intermedieze literar o astfel de experiență pentru publicul larg. Romanul pare a funcționa ca o platformă de generare a empatiei în raport cu suferințele comunităților evreiești. Din păcate, din cauza boicotului memorial care va urma după 1948 acest lucru nu se va întâmpla². De remarcat faptul că Sergiu Dan a mai scris un roman plasat temporal în timpul războiului. E vorba de *Roza și ceilalți* (1946), o farsă tragică care pornește de la imaginea Iuditei din Vechiul Testament (*Cartea Iuditei*, 11-14), despre finalul războiului și tensiunile din interiorul comunităților evreiești din România.

Un alt scriitor important interbelic, Isac Peltz continuă după război în romanul *Israel însângerat*, publicat în 1946, preocupările anterioare privitoare la lumea evreiască, integrând și imagini ale istoriei recente a suferințelor comunităților evreiești. Scris între august 1944 și septembrie 1945, romanul pare a fi o construcție începută anterior și adaptată ca să „vorbească” direct despre recenta tragedie a Holocaustului. Spun acest lucru pentru că prima parte a romanului e, aparent, o ficționalizare autobiografică. În personajul principal, Israel Schwadron, recunoaștem detalii ale biografiei lui Peltz: legătura intimă cu cartierele evreiești populate de marginali, pe care le va zăgrăvi în romanele sale din perioada interbelică³, zăbaterile sale creative, relația sa cu Macedonski, zăgrăvit în figura prețios-ridicolă a „Magistrului” etc.

Ce este el în definitiv? Un tinerel bolnav de dorinți, sărac, anemic, slăbuț, cu mintea fierbinte, un tinerel născut și crescut în acel cartier evreiesc unde Sinagoga e vecină cu măcelăria și unde întâlnești figura galbenă a bărbosului deșirat pornind zilnic spre paradisul disputelor talmudice în care își îngroapă viața, dar unde mai întâlnești, respirând acelaș aer și călcând acelaș caldarâm, pe burtosul negustor de pânză, rumen, grohând fericit din toată haznaua ființei lui. E un amestec de sfințenie

¹ Nu lipsește nici un element de intrigă romanțioasă care umanizează romanul: Grig, logodnicul lui Mad Bainer, vine în lagăr cu acte false de ofițer, ca s-o salveze.

² În imediata vecinătate a apariției (noiembrie 1945) Șerban Cioculescu face o recenzie elogioasă a romanului în *Revista Fundațiilor Regale* (nr. 3/1946): „Rareori mi s-a întâmplat să citesc un roman mai obiectiv ca *Unde începe noaptea*, dacă prin obiectivitate se înțelege acel dar de situare a creatorului, cum spunea atât de frumos Romain Rolland «au-dessus de la mêlée»” (p. 587). Romanul va fi reeditat abia în 2006 la Editura Hasefer. Sergiu Dan plănuise o reeditare în anii '70, la editura Minerva. Romanul va fi scos din planul editorial (H. Zalis în *Dan* 2006, 524-526).

³ *Calea Văcărești* (1933), *Foc în Hanul cu Tei* (1934).

și de lichelism, de ceresc și de pământesc, de ochi curați în obraji de nea și de priviri hoțești în fețe cât anusul, o feerie de alb și negru. (*sic!*) (Peltz 1946, 25-26)

Această primă parte autobiografică e densificată cu elemente de observație a lumii „ghetoului” evreiesc, care arată complexitatea celor care populează acest univers marginal, dar profund uman, asupra căruia se va năpusti, în toată furia ei, violența Istoriei. E o lume reprezentată prin personaje înfățișate suferind în atmosfera de persecuție, marginalizare și, mai apoi, violență, personaje al căror nume e Israel. Israel e de fapt pentru Peltz metonimia suferinței evreiești. Partea a doua a romanului e o reconstrucție literară a celor mai importante momente ale persecuțiilor anti-evreiești din România: Pogromul de la București, Pogromul de la Iași, deportarea în Transnistria. Ba chiar e invocat prin intermediul unui personaj, jandarmul Mitică, și masacrul de la Odesa (Peltz 1946, 322). Principalul instrument narativ al lui Peltz e personajul focalizator, aproape întotdeauna un Israel (Schwadron, Lazarovici, Goldberg etc.), în jurul căruia sunt grupate imagini și evenimente de natură documentară, pe care le putem recunoaște în relatările istorice. Figura rabinului Gutman (v. supra) devine figura rabinului Israel Goldberg, dar detaliile (răpirea de către legionari, masacrul din pădurea Jilava în urma căruia acesta își pierde cei doi fii, el însă scăpând) sunt acelea istorice. În jurul personajului Israel Lazăr, introdus în scenele pogromului bucureștean, sunt ulterior evocate detaliile Pogromului de la Iași (arestările în masă, masacrul din curtea Chesturii, trenurile morții, dezlănțuirea de violență a oamenilor obișnuiți asupra vecinilor evrei etc.) și detalii succinte privitoare la lagărele din Transnistria (execuțiile în masă, decimarea deportaților de către mizeri, foame și boală). Isac Peltz practică astfel un soi de ficțiune documentară, efectul fiind dublu: pe de-o parte acela de prezervare, prin reprezentarea evenimentială, a memoriei istorice a Holocaustului, iar pe de altă parte acela de reconstrucție empatică a suferinței prin imaginarea experienței personajelor în miezul acelor evenimente. Ambele efecte sunt înrădăcinate în memoria vie a evenimentelor¹ și în posibilitatea ficțiunii românești de a le vehicula pentru posteritate, mai ales că reconstrucția detaliilor istorice este făcută cu talent, efectul fiind unul cinematografic. Episoadele care evocă evenimente ale Holocaustului au o dinamică vie și tulburătoare. Ele reușesc să transmită tragedia umană a acelei perioade istorice, iar poveștile personale, văzute prin ochii unor personaje bine conturate, devin o modalitate puternică de a conecta publicul la istorie.

În epoca studiată mai apar alte două romane puternic ideologizate. *Vapniarca. Lagărul morții* (Editura Tiparnița, 1945) e scris de Sergiu Lezea, membru al Partidului Comunist și scriitor realist-socialist în devenire, reprezentând o relatare stângace și puternic ideologizată despre lagărul transnistrean în care începând din septembrie 1942 sunt internați, pe lângă evrei basarabeni, bucovineni și din regiunea Odesa, aproximativ 1000 de evrei români cu simpatii comuniste sau bănuși a avea astfel de simpatii (Ioanid 2019, 356-358). Sergiu Lezea e unul dintre aceștia, iar narațiunea sa asumat

¹ Peltz e una dintre victimele pogromului din timpul rebeliunii. Asemenea personajul Israel Schwadron, un alter-ego al scriitorului, casa sa e devastată în timpul „rebeliunii”.

„romanțată” (Lezea 1945, 8) e mai degrabă o relatare despre eficiența organizatorică a aparatului comunist din lagăr, decât o istorisire despre suferințele umane de acolo. Acest „roman” e una dintre primele scrieri care, având o oarecare legătură cu Holocaustul din România, identifică victimele din Transnistria drept „antifasciste”, ocultând identitatea lor evreiască. Referințele la această identitate apar doar în două contexte: unul în care este invocată masacrarea evreilor basarabeni de către „bestiile fasciste” și decimarea celor internați de boală, iar un altul în care sunt invocate câteva figuri evreiești stereotipizate (Lemnișor, Menașel) care, văzând exemplul organizatoric al comuniștilor din lagăr, aderă la principiile acestora. În schimb referințele la „eroii antifasciști” abundă. La mulți ani după evenimente, alți deținuți comuniști vor caracteriza Vapniarca drept o „republică totalitară în miniatură” (Rosinger 2022, 83-114), condusă în interior cu mână de fier de o nomenclatură comunistă care se va reproduce ulterior la scara întregii României.

Un roman asemănător este acela al lui Maur Săvăneanu¹, *Evreul Ion Ionescu*, apărut la Editura Institutului Român de Documentare, în 1946. Scris în cheie romanțioasă, populat de personaje schematice, romanul e construit ca un eșafodaj de teme care se concentrează asupra problematicii persecuțiilor evreilor din România: antisemitismul înnăscut și irațional al populației majoritare, accelerarea acestuia de către politicieni demagogi, persecuțiile instituționalizate, munca forțată și, nu în ultimul rând, adeziunea la comunism. Nu lipsesc, deși nu sunt foarte multe, referințele la episoadele cheie ale Holocaustului (pogromurile de la București și Iași, Transnistria). Nu lipsesc tematizările de natură vizibil didactică, materializate în dialogurile dintre personaje, despre cauzele antisemitismului și efectele sale, sau micile elemente sioniste, de care autorul pare apropiat. Intriga e simplă și oarecum fantezistă în raport cu adevărul istoric: Ion Ionescu, student creștin antisemit și simpatizant legionar, a cărui mamă este însă evreică botezată, este considerat de autorități evreu și este trimis într-un batalion de muncă forțată, acolo unde, suferind alături de cei pe care anterior îi urăse, are revelația propriei evreități. Această revelație se naște în relație cu umanitatea și spiritul colectiv al colegilor de suferință. Contemplând aproape pasiv această lume a suferinței, personajul mai descoperă ceva: comunismul. Adevărata epifanie se dezvăluie către finalul romanului, în care Ion Ionescu, muribund din cauza torturilor Siguranței, își declamă în manieră teatrală și pe mai bine de patru pagini, crezul comunist: „din internaționala muncitorimii bizuită pe înfrățirea oamenilor muncii din toate țările se va naște internaționala iubirii” (Săvăneanu 1946, 214).

Concluzii

Așa cum am văzut mai sus, există în perioada 1944-1948 o relativă abundență de scrieri despre Holocaust. Ce putem remarca în primul rând e diversitatea discursivă. Putem observa două mari categorii de reprezentări: reprezentări testimonial-

¹ Pseudonimul lui Moshe Maur, jurnalist originar din Săveni. În anii '50 va emigra în Israel unde își va continua cariera de jurnalist de limba română.

documentare și reprezentări artistice sau cu potențial artistic. În prima categorie regăsim relatări documentare (care se apropie de discursul de tip istoric), reportaje, narațiuni testimoniale, rapoarte memoriale, dar și texte de nișă precum anchetele sau volumele memoriale. În cea de-a doua regăsim scrieri de tip memorialistic, jurnale, albume grafice, dar și ficțiune. Calitatea implicită a acestor elemente din cea de-a doua categorie este cea testimonială.

Toate acestea arată vivacitatea memoriei vii a supraviețuitorilor, nevoia lor presantă de a comunica trauma individuală și de o integra unei experiențe traumatice colective. Aceste scrieri identifică cele mai importante evenimente ale persecuției și dezlănțuirii de violență antisemită din timpul Holocaustului (persecuțiile legislative, detașamentele de muncă, pogromul de la București, pogromul de la Iași, deportările în Transnistria, masacrele din Bucovina și Basarabia etc.), punând în prim plan atât suferințele individuale (prin detalierea de date, locuri, figuri și nume ale victimelor și ale călăilor, sau imaginând literar experiențe tragice reconstruite pornind de la realitatea istorică imediată), cât și pe cele colective. Sunt identificate așadar și cadrele comune ale suferinței colective, aceste însemnări documentare înregistrând nu doar punctele culminante ale persecuției și violenței antisemite în cadrul Holocaustului, ci conturând o panoramă densă a evenimentelor semnificative ce au marcat această perioadă întunecată. Nu în ultimul rând, aceste texte identifică și cauzele acelor ani tulburi și violenți: antisemitismul congenital al culturii române.

Diversitatea discursivă și cantitatea semnificativă de scrieri despre Holocaustul din România arată faptul că în această perioadă există un context favorabil constituirii unei memorii comunicative care să reprezinte cadrele de dezvoltare ulterioară a memoriei colective a Holocaustului în România. Acest lucru nu se va întâmpla din cauza barierelor ideologice impuse de totalitarismul comunist, ceea ce va face ca mai bine de 80 de ani acest episod tragic al istoriei românești să fie trecut sub tăcere.

Referințe bibliografice

Surse primare:

- Baranga, Aurel. 1945. *Ninge peste Ucraina*. București: Veritas.
- Benvenisti, Mișu. 1944. *Sionismul în vremea prigoanei*. București: Imprimeriile Independența.
- Brunea-Fox, F. 1997. *Orașul măcelului. Jurnalul rebeliunii și al crimelor legionare*. București: Hasefer.
- Carp, Matatias. 1945. *Din crimele fasciste: Sărmaș*. București: Editura Socec.
- Carp, Matatias. 1946. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944, Volumul I – Legionarii și rebeliunea*. București: Editura Socec.
- Carp, Matatias. 1946. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944, Volumul III – Transnistria*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”.
- Carp, Matatias. 1948. *Cartea neagră. Suferințele evreilor din România. 1940-1944, Volumul II – Pogromul de la Iași*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”.
- Cristian, S. 1944. *Patru ani de urgie. Notele unui evreu din România*. București: Timpul.
- Dagani, Arnold. 1947. *Groapa e în livada de vișini*. București: Editura Socec.
- Dan, Sergiu. 1945. *Unde începe noaptea*. București: Editura Națională Mecu.
- Diamanștein, Nora. 1948. *Viata, reprimește-mă!*. București: Universul.

- Ehrenburg, Ilya, Grossman, Vasili. [f.a.]. *Cartea neagră asupra uciderilor mișelești ale evreilor de către fasciștii germani în timpul războiului de la 1941-1945, în regiunile ocupate în Uniunea Sovietică și în lagărele de exterminare de pe teritoriul Poloniei*. Traducere de R. Donici. București: Editura Institutului Român de Documentare.
- Fraenkel, Eliezer. 1945. *Problema evreiască*. Iași: Editura Cercului Literar Evreiesc „I. L. Peretz”.
- Lezea, Sergiu. 1945. *Vapniarca. Lagărul morții*. București: Editura Tiparnița.
- Loewenton. L. 1944. *Urmăriți de Gestapo. Amintiri din Franța (1940-1944)*. București: Imprimeriile „Curierul”.
- Ludo, I. 1947. *Din ordinul cui?*. București: Editura Răspântia.
- Mărculescu, Aurel. 1947. *Ghetto și lagăr*. București: Editura Continent.
- Mircu, Marius. 1944. *Pogromul de la Iași*. București: Editura Glob.
- Mircu, Marius. 1945. *Pogromurile din Bucovina și Dorohoi*. București: Editura Glob.
- Mircu, Marius. 1947. *Pogromurile din Basarabia și alte câteva întâmplări*. București: Editura Glob.
- Ornstein, Fabius. 1945. *Gândiți-vă la tot ceea ce s-a întâmplat în Transnistria*. București: Editura AFDT.
- Peltz, Isac. 1946. *Israel Însângerat*. București: Veritas.
- Rudich, M. 1945. *La braț cu moartea. Vedenii din Transnistria*. Prefață de F. Brunea-Fox. București: Biblioteca Hehalut.
- Sándor Grosz. 1944. *3 Év Zsidó Kényszermunka – A Romániai Fasizmus Fekete Napjaiból [3 ani de muncă forțată. Din anii negri ai fascismului românesc]*. Timișoara: [fără editură].
- Săvănceanu, Maur. 1946. *Evreul Ion Ionescu*. București: Editura Institutului Român de Documentare.
- Sol Omovici. 1945. *Duminica aceia....* București: Editura Marvan.

Surse secundare:

- Apenszlak, Jacob. 1943. *Black Book of Polish Jewry: An Account of the Martyrdom of Polish Jewry Under the Nazi Occupation*. New York: Roy Publishers.
- Assmann, Aleida. 2010. *The Holocaust – a Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community*, in Assmann, Aleida, Conrad, Sebastian (eds.), *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, p. 97-117.
- Assmann, Jan. 2008. *Communicative and Cultural Memory*, in Erll, Astrid, Nünning, Ansgar (eds.), *Media and Cultural Memory*. Berlin-New York: De Gruyter, p. 109-118.
- Assmann, Jan. 2013. *Memoria culturală*. Traducere de Octavian Nicolae. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Benjamin, Lya. 2016. „Duminica aceia”, in „Realitatea evreiască”, nr. 474-475 (1274-1275), 1-30 iunie 2016, p. 11.
- Berman, S. 1946. *Sol-Omovici*, in „Tineretul Nou”, nr. 22/10 februarie 1946, p. 2.
- Cernat, Paul. 2007. *Avangarda românească și complexul periferiei: primul val*. București: Cartea Românească.
- Cesarani, David. 2005. *After Eichmann: Collective Memory and Holocaust Since 1961*. London-New York: Routledge.
- DeKoven Ezrahi, Sidra. 1980. *By Words Alone: The Holocaust in Literature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dumitru, Diana. 2019. *Vecini în vremuri de restriște. Stat, antisemitism și Holocaust în Basarabia și Transnistria*. Iași: Polirom.
- Durkheim, Émile. 1995. *Formele elementare ale vieții religioase*, traducere de Magda Jeanrenaud și Silviu Lupescu. Iași: Polirom.
- Erll, Astrid. 2008. *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory*, in Erll, Astrid, Nünning, Ansgar (eds.), *Media and Cultural Memory*. Berlin-New York: De Gruyter, p. 389-398.
- Ferencz, D. 1946. *Kápó voltam [Am fost Kapo]*. Arad: Presa Democrată.
- Fisher, Gaëlle. 2020. *Resettlers and Survivors. Bukovina and the Politics of Belonging in West Germany and Israel. 1945–1989*. New York: Berghahn.
- Florian, Alexandru (ed.). 2018. *Memoria Holocaustului din România în perioada postcomunistă*. București: Editura Curtea Veche.

- Friling, Tuvia, Ioanid, Radu, Ionescu, Mihail E. (eds.). 2004. *Raport final al Comisiei Internaționale pentru studierea Holocaustului din România* [abr. *Raportul final*]. Iași: Polirom.
- Glasberg Gold, Ruth. 1996, 2003. *Ruth's Journey: A Survivor's Memoir / Timpul Lacrimilor secate*. New York: IUniverse / București: Hasefer.
- Halbwachs, Maurice. 2007. *Memoria colectivă*. Traducere de Irinel Antoniu. Iași: Editura Institutul European.
- Ioanid, Radu. 2019. *Holocaustul în România*. București: Editura Institutului Național pentru studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”/ Iași: Polirom.
- Klarsfeld, Serge. 2007. *Soarta evreilor români din Franța în timpul Ocupației*. București: Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”.
- Laignel-Lavastine, Alexandra. 2009. *Cartea Neagra, de Matatias Carp: un monument pour l'histoire*, in *Matatias Carp, Cartea Neagră. Le Livre noir de la destruction des Juifs de Roumanie*. Traduit du roumain, annoté et présenté par Alexandra Laignel-Lavastine. Paris: Denoël.
- Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Mağilow, Daniel H., Silverman, Lisa. 2015. *Holocaust Representations in History. An Introduction*. London-New York: Bloomsbury Academic.
- Niewick, Donald L. 1998. *Fresh Wounds. Early Narrative of Holocaust Survival*. Chapel Hill-London: The University of North Carolina Press.
- Nora, Pierre. 1996. *Realms of Memory. The Construction of the French Past*. New York: Columbia University Press.
- Oișteanu, Andrei. 2012. *Imaginea evreului în cultura română*. Iași: Polirom.
- Pană, Sașa. 1967. *Aurel Mărculescu*. București: Meridiane.
- Rosinger, Adalbert. 2022. *Destinul unui evreu comunist într-o democrație populară. O lume care se prăbușește*. Oradea: Ratio et Revelatio.
- Shafir, Michael. 2022. *Între negare și trivializare prin comparație. Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est*. Iași: Polirom.
- Țăgșorean, Carmen. 2019. *Conștiința în oglinda istoriei. Marius Mircu – un jurnalist complet*. București: Hasefer.
- Thomson, Ian. 2002. *Primo Levi*. London: Hutchison.
- Tibori-Szabó, Zoltán. 2017. *Memorialization of the Holocaust in Transylvania during the early post-war period*, in „Southeast European and Black Sea Studies”, 17/2, p. 281-299.
- Tucan, Dumitru. 2018. *Memoria traumatică și literatura testimonială*, in „Quaestiones Romanicae”, VI/1, p. 279-291.
- Tucan, Dumitru. 2020a. *Recuperarea istoriei traumatice și jocurile memoriei. Despre memoria Holocaustului din România*, in „Transilvania”, nr. 6/2020, p. 7-21.
- Tucan, Dumitru. 2020b. *A trăi înfernul (2). Jurnale din timpul Holocaustului ale copiilor și tinerilor din spațiul românesc*, in „Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe Filologice”, nr. 58/2020, p. 211-243.
- Vansina, Ian M. 1985. *Oral Tradition as History*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Verdey, Katherine. 1994. *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*. București: Humanitas.
- Zalis, H. 2006. *Prefață la Sergiu Dan, Unde începe noaptea*. București: Hasefer.